

חיים גראַדע

מיין קריג מיט הערש ראַסיינער

א

אין ניינצן זיבן-און-דרייסיק בין איך געקומען קיין ביאליסטאָק, אין דער שטאָט וווּ איך האָב אין ניינצן דרייסיק געלערנט אין דער ישיבֿה פֿון די נאָוואַרעדקער מוסרניקעס. איך האָב דאָרט געטראָפֿן נאָך פֿיל פֿון מיינע ישיבֿה-חברים. עטלעכע זיינען אַפֿילו געקומען אויפֿן אָוונט וווּ איך בין אַרויסגעטראָטן. אַנדערע האָבן מיך באַזוכט געהיים, דער ראָש ישיבֿה זאָל ניט וויסן. איך האָב געזען אויף זייערע פֿאַרוואַקסענע פֿנימער אַז זיי ליידן פֿון זייער אָפּגעריסענעם הילוך. זייער יוגנטלעכע התלהבֿות האָט דורך דער צייט אויסגעברענט. כאָטש זיי האָבן פֿרום אָפּגעהיט אַלע דינים און מנהגים, איז אויף זיי געלעגן די מידקייט פֿון שווערע גייסטיקע ראַנגלענישן. זיי האָבן יאָרן-לאַנג געפרוווט אַרויסרייסן פֿון זיך דעם חשק צו די תענוגים פֿון לעבן, און שפעט זיך אַרומגעקוקט, אַז די מלחמה מיט זיך אַליין איז אַ פֿאַרשפּילטע. זיי זיינען דעם יצר-הרע ניט בייגעקומען.

איך האָב באַגעגנט אויך אַזעלכע וואָס זיינען דורך דער צייט געוואָרן נאָך פֿרימער, ערנסטער און פֿאַרשלאָסענער. אומזיסט האָב איך זיך געריכט, אַז זיי וועלן, לויטן שטייגער פֿון די מוסרניקעס, מיר שאַרף "אַריינזאָגן". זיי האָבן מיך ניט געשטראָפֿט. טייל זיינען געווען מיט מיר פֿריינדלעך, נאָר אויסגעמיטן אַריינצולאָזן זיך אין אַ וויכוח, און טייל האָבן מיט באַדויערונג געקרעכצט און געקוקט אויף מיר ווי אויף אַ פֿאַרלאָרענעם.

איינער האָב איך די גאַנצע צייט אַרומגעזוכט און ניט געטראָפֿן, מיין געוועזענעם חבֿר הערש ראַסיינער. ער איז געווען אַ פעכיק-שוואַרצער בחור מיט גליעקע אַראָפּגעלאָזטע אויגן, שטענדיק פֿאַרזונקען אין מחשבֿות, אַ שטרענגער און פֿאַרטיפֿטער שווייגער. בלויז ווען ער האָט זיך געשאַקלט איבערן "חובֿת הלבֿבות" האָט מען געהערט זיין פֿאַרווייטיקטע מרה-שחורהדיקע שטים. מען האָט אויף אים

געזאָגט, אַז ער האָט צעבראַכן אַלע שטענדערס אין בית-מדרש ביים לערנען מוסר מיט התפעלות. אים האָב איך ניט באַגעגנט. געהערט האָב איך, אַז ער זיצט אויף אַ בוידעם, פראַוועט התבודדות און קומט אַפֿילו ניט אין ישיבָה.

איין מאָל איז ער אומגעריכטערהייט מיר אַנטקעגן געקומען אויף דער גאַס. ער האָט אייליק געשפּרייזט, אַראַפּגעלאָזט דעם קאַפּ, ווי דער שטייגער איז ביי די נאָוואַרעדקער וואָס ווילן ניט בלייבן "אויג אויף אויג" מיט דער וועלט. דאָך האָט ער מיד באַמערקט. האָט ער פֿאַרלייגט די הענט אויף אַהינטער און זיי פֿאַררוקט אין די אַרבל, ער זאָל מיר ניט דאַרפֿן געבן קיין שלום. וואָס נענטער ער איז געקומען צו מיר, האָט ער אַלץ העכער אויפֿגעהויבן דעם קאַפּ. ווען מיר זיינען געשטאַנען פנים אל פנים, האָט ער מיד שאַרף אָנגעקוקט. ער האָט אַזש געפֿאַכעט מיט די נאָזלעכער פֿון אויפֿרעגונג — און געשוויגן.

ביי די נאָוואַרעדקער אַז מען פֿרעגט: וואָס מאַכט איר? מיינט עס: וווּ האַלט איר אין ייִדישקייט? צי זייט איר געשטיגן אין רוחניות? איך אָבער האָב פֿון דעם ניט געקלערט און גאַנץ פשוט אַ פֿרעג געטאָן:

— הערש ראַסיינער, וואָס מאַכט איר?

אין ישיבָה פֿלעגט מען זיך רופֿן נאָך דער שטאָט פֿון וואָנען מען קומט.

הערש האָט זיך אָפּגערוקט אַהינטער, מיד באַטראַכט פֿון קאַפּ ביז די פֿיס, דערזען אַז איך בין אויסגעפּוצט, האָט ער זיך מיט ביטול אַ קרים געטאָן, און שטרענג געענטפֿערט:

— און וואָס מאַכט איר, חיים ווילנער? מײַן קשיא איז דאָך אַ גרעסערע?

איך האָב דערפֿילט ווי מיר ציטערן די ליפּן און איך האָב אים הייס געענטפֿערט:

— אייער קשיא, הערש ראַסיינער, איז קיין קשיא ניט. איך טו דאָס וואָס איך דאַרף טאָן.

דער ראָסײַנער האָט נײַט אַרױסגעצױגן די הענט פֿון די אַרבל הינטער זײַן רוקן, נאָך ווײַטער פֿון מיר זיך אָפּגערוקט, און מיט אַ געשרײַ אין מיטן גאָס מיר געשניטן גלײַך אין פנים:

— איר מײַנט, חיים ווילנער, אַז אױב איר זײַט אַנטלאָפֿן פֿון בית-מדרש, האָט איר זיך געראַטעוועט? איר ווײַסט דאָך וואָס מען זאָגט בײַ אונדז: דער וואָס האָט געלערנט מוסר וועט קײן הנאה פֿון זײַן לעבן מער נײַט האָבן. איר וועט בלײַבן אַ בעל-מום, חיים ווילנער. אַ קאַליקע וועט איר פֿאַרבלייבן אויף אײַער גאַנץ לעבן. איר שרײַבט אַפּיקורסות אין גראַמען און מען קנײַפט אײַך דערפֿאַר אין בעקל ווי אַ חדר-ינגל. דער חילול-השם זאָל זײַן נאָך גרעסער, זײַט איר געקומען דרשענען אײַער אַפּיקורסות דווקא אין דער שטאָט וווּ איר האָט געלערנט. דערווײַל שטאַפט מען אין אײַך כּבֿוד, ווי אין אַ גאַנדז — קאַשע, און מען צאַצקעט זיך מיט אײַך, דעם בן-זקונים! אָבער איר וועט זען שפּעטער ווען איר וועט נעמען גײן אין חדר צו די טרײַפֿניאַקעס. אוי, וועט מען שמײַסן! וועמען פֿון אײַך קרענקט נײַט קײן בקורת? ווער איז דען פֿון צווישן אײַך באמת אַזוי שטאַרק ער זאָל נײַט בעטלען קײן הסכמה אויף זיך? ווער פֿון אײַך איז גרײַט אַרױסצוגעבן זײַן ביכל אָן זײַן נאָמען? דער עיקר איז דאָך בײַ אײַך דער נאָמען זאָל שטײן פֿון אױבן. נאָר פֿון אױבן! אונדזער מנוחת הנפֿש האָט איר אױסגעביטן אויף תּאווה וואָס איר וועט נײַט דערגרײַכן, אויף ספֿקות וואָס איר וועט, נאָך אַ סך יסורים, נײַט פֿאַרענטפֿערן. אײַער שרײַבן וועט קײנעם נײַט מאַכן בעסער, און אײַך וועט עס מאַכן ערגער. איך האָב געהערט, אַז אײַער ביכל, אײַער ספֿר-פּראָלניק הײַסט "יאָ". אָבער איך זאָג אײַך - נײַן! איר הערט, חיים ווילנער? - נײַן!

אָפּגעזאָגט דאָס זײַניקע, האָט הערש ראָסײַנער גענומען ענערגיש אַוועקשפּאַנען מיט גיכע טריט. אָבער איך בין אויך געווען אַ מוסרניק, האָב איך אים אָנגעיאָגט:

הערש, איצט הערט איר — מײַך. ווער ווײַסט נאָך אַזוי גוט ווי איך ווי צעריסן איר זײַט. איר גרײַסט זיך מיט דעם, אַז איר ווערט נײַט נתפעל ווען די גאָס לאַכט פֿון אײַך וואָס איר טראָגט ציצית ביז די פּיאַטעס. איר רעדט זיך אײַן, אַז דער לײַוונטענער טלית-קטן איז אַ פֿײַערדיקע מחיצה צווישן אײַך און דער וועלט. איר האַלט זיך בײַ די

ציצית ווי איינער וואָס טרינקט זיך האַלט זיך אָן אַ שטריק, נאָר דאָס העלפֿט אייך ניט צו שווימען קעגן שטראָם. איר זייט זיך אליין מבֿזה, ווייל איר האָט מורא טאָמער וועט איר געפֿעלן דער וועלט, דער פּוטיפֿערען, און איר וועט ניט האָבן קיין כּוח זיך אַרויסצורייסן ווי יוסף הצדיק. דעריבער אַנטלויפֿט איר פֿון נסיון און מיינט, אַז די וועלט וועט אייך נאָכיאָגן. נאָר ווען איר זעט, אַז די וועלט יאָגט אייך פֿאַרט ניט נאָך, ווערט איר בייז און שרייט: קיינער האָט ניט קיין הנאה פֿון זיין לעבן. איר ווילט זיך מיט דעם טרייסטן. און גייט איר אַוועק אין בדידות אויף אַ בוידעם, איז דאָס ווייל איר ווילט זיך בעסער אָפּזאָגן אין גאַנצן — איידער אָננעמען אַ ברעקל, וואָס די וועלט וואַרפֿט אייך צו. אַזאַ איז אייער עניוּת, ס'איז גאווה און ניט קיין פּרישות.

און ווער האָט עס אייך געזאָגט אַז איר בין געגאַנגען זוכן הנאות? איר בין געגאַנגען זוכן אַן אמת וואָס איר האָט ניט. און אייגנטלעך בין איר אין ערגעץ ניט אַוועק, איר בין בלויז צוריקגעקומען צו מיין גאָס — צו ווילנער יאָטקעווער גאָס. איר מיינט אַז איר ציט אַראָפּ פֿון מיר די הויט, איר האָב אָנגעשריבן אַ בוך "יאָ" און איר שרייט מיר אין פנים — ניין! איר באַנעמט ניט, אַז איר אליין זאָג אויפֿן סדר פֿון דער וועלט — ניין! און פֿונדעסטוועגן בין איר אויף זיך גוזר צו זאָגן — יאָ! ווייל כּ'גלייב אין מיין גאָס. איר האָב ליב די טרעגער וואָס האָבן איבערגעבראַכענע רוקנס פֿון שלעפֿן משאָות; די בעל-מלאַכות, וואָס גיסן זיך אָפּ מיט שווייס ביי די וואַרשטאַטן; די מאַרק-זיצערקעס וואָס פֿאַרשניידן זיך די פֿינגער אַבי צו געבן אַן אַביון אַ מוציא ברויט. אַבער איר מוסרט די הונגעריקע אַז זיי זיינען זינדיק און איר הייסט זיי — תשובֿה טאָן. פֿון די וואָס אַרבעטן און האַנדלען — לאַכט איר, ווייל זיי פֿעלט בטחון. נאָר איר אליין לעבט פֿון פֿאַרטיקן וואָס פֿאַרהאַרעוועטע ווייבער ברענגען אייך און דערפֿאַר זאָגט איר זיי צו — יענע וועלט. הערש ראַסיינער, איר האָט שוין לאַנג פֿאַרקויפֿט אייער עולם הבא די אַרעמע ווייבער.

הערש ראַסיינער איז פֿון מיר אָפּגעשפרונגען און פֿאַרשוונדן. איר בין צוריק געפֿאַרן קיין ווילנע אַן אויסגעלאָדענער. אין קריג מיטן מוסרניק איז פֿאַר מיר אליין קלאָר געוואָרן פֿאַר וואָס איר בין

אָוועק פֿון בית-מדרש. אויב איך, האָב איך זיך געזאָגט, האָב פֿרײַער
ניט געטראַכט פֿאַר וואָס איך גיי אָוועק און וווּ איך גיי, האָט עס
געטאָן אַן אַנדערער, אַ שטאַרקערער פֿון מיר — אין מיר גופּא. דער
אַנדערער און שטאַרקערער פֿון מיר — דאָס איז מײַן דור און מײַן
סבֿיבּה.

ב

עס זײַנען אַריבער צוויי יאָר. די מלחמה צווישן דײַטשלאַנד און פּוילן
איז אויסגעבראָכן. מערבֿ-אוקראַינע און מערבֿ-ווייסרוסלאַנד זײַנען
פֿאַרנומען געוואָרן פֿון דער רויטער אַרמיי. נאָכן אָפּזײַן אַ פֿאַר וואָכן
אין ווילנע האָבן די רוסן געמאָלדן אַז זיי גיבן אָפּ די שטאָט צו די
ליטווינער. צו אונדז האָבן גענומען אַנקומען פליטים וואָס האָבן ניט
געוואָלט בלייבן אונטערן סאָוועטישן רעזשים. אויך די נאָוואַרעדקער
ישיבֿה איז פֿון ביאָליסטאָק אַריבערגעפֿאַרן קיין ווילנע. דערוואַיל
זײַנען אין שטאָט געזעסן די סאָוועטן. ס׳האָט געבושעוועט אַ הונגער
און אויף די פנימער איז געהאַנגען אַ פֿינצטערע כמאַרע צוליב די
אַרעסטן וואָס די אַראָפּגעשיקטע מינסקער ענקאָוודעניקעס האָבן
דורכגעפֿירט אין די נעכט. איך בין אַרומגעגאַנגען אַ געבראָכענער
מיט אַ שווער געמיט. איין מאָל בין איך געשטאַנען אין אַ ריי נאָך
ברויט. פּלוצלינג דערזע איך אין שטופּעניש — הערש ראַסיינער.

איך האָב געהערט אַז ער האָט פֿאַר דער צײַט חתונה געהאַט. זײַן
געזיכט איז געווען אַרומגעראַמט מיט אַ שוואַרץ בערדל, דער טראָט
אײַנגעהאַלטענער און די קליידער — בעל-הבתישער. איך האָב זיך
מיט אים אַזוי שטאַרק דערפֿרייט, אַז איך האָב פֿאַרלאָזט מײַן אָרט
אין דער ריי נאָך ברויט, זיך דורכגעשפּאַרט דורכן געדראַנג און בין
צו אים צוגעגאַנגען. נאָר ער האָט קנאַפּ גערעדט און איז געווען זייער
פֿאַרזיכטיק. איך האָב פֿאַרשטאַנען: ער טרויט מיר ניט און וויל ניט
אַרײַנקריכן אין אַ צרה. איך האָב געזען אַז ער קוקט מיך אָן און
פֿאַרשט, צי ער דאַרף זיך פֿאַר מיר היטן אָדער ניט. ווייזט אויס אַז
ער האָט דערפֿילט מײַן דערשלאָגנקייט. האָט ער פֿאַרשטעלט מיט
זײַן האַנט דאָס מויל, ווי ער וואָלט באַהאַלטן זײַן קרומען שמייכל,
נאָר אין זײַן בליק האָט אַ פֿינקל געטאָן חוזק, און מיטן קאָפּ האָט

ער אַ ווייז געטאָן אויפֿן ברוק, וווּ עס זיינען געשטאַנען טאַנקען
אַפּגעהיט פֿון רויט-אַרמייער.

— נו, חיים, האָט הערש שטיל אַ זאָג געטאָן, איצט זייט איר שוין
צופֿרידן? דאָס האָט איר געמיינט? איך האָב פרובירט אַ שמייכל טאָן
און אויך שטיל געענטפֿערט:

— הערש, וואָס פֿאַר אייך איז טריף, איז נאָך פֿאַר זיי ניט כּשר.

אַבער אָן דעם האָרטן ערנסטן אויסדרוק פֿון זיין פנים האָב איך
דערפֿילט די נעבעכדיקייט פֿון מיין הלצה. האָב איך זיך צו אים
צוגערוקט נאָך נעענטער און געזאָגט:

— הערש, איך טראָג ניט פֿאַר דעם קיין אַחריות. ווי איר טראָגט ניט
קיין אַחריות — פֿאַר מיר.

דער ראַסיינער האָט זיך אַ טרייסל געטאָן, געציילט איטלעך וואָרט
הויך, שאַרף און שניידיק ווי ער וואָלט פֿאַרגעסן אָן דער מורא: —
איר האָט אַ טעות, חיים, איך טראָג יאָ פֿאַר אייך אַחריות.

ער איז אַפּגעטראָטן אַ פֿאַר טריט אַהינטער און שטרענג אַ ווייז
געטאָן מיט די אויגן אויף די רויט-אַרמייער ביי די טאַנקען, ווי ער
וואָלט געזאָגט: און דו טראָגסט אויך פֿאַר זיי אַחריות.

ג

און ווידער זיינען אַריבער ניין יאָר, די יאָרן פֿון קריג און חורבן, פֿון
מיין זיין נע-ונד אין רוסלאַנד, פּוילן און מערבֿ-אייראָפּע. אין ניינצן
אַכט-און-פֿערציק, אין אַ זומערדיקן פֿאַרמיטאָג, בין איך געפֿאָרן
אין דער פֿאַריזער אונטערערדישער באַן. אין ענגשאַפֿט זיינען
געשטאַנען פֿאַרלעך און זיך געקושט. קלייננוויקסיקער פֿראַנצויזיס
זיינען געהאַנגען ווי פֿאַרחלשטע אויף די מיילער פֿון זייערע שוואַרץ-
געקרויזטע יינגלעך, די יינגלעך האָבן קונציק איינגעהאַלטן זייער
גלייכגעוויכט אין דעם טרייסלענדיקן וואַגאָן, און זיך ניט אַפּגעריסן

פֿון די מיידלשע ליפן. אַ הויכער ברייטער יונג האָט אַריינגערוקט זיינע הענט ביז צו די געלענקען אין די אייזערנע קלאַמערן וואָס זיינען אַראָפּגעהאַנגען פֿון סופֿיט. דער יונג האָט געצויגן זיין קאָפּ אַרונטער, און אַ מיידל האָט אויף די שפיצן פֿון אירע פֿיס-פֿינגער, זיך געצויגן צו אים אַרויף. זי האָט אָבער ניט געקענט דערגרייכן צו זיין גאָמבע, האָט זי איר שמאָל פנימל צוגעטוליעט צו זיין ברייטער ברוסט. עלטערע פֿראַנצויזן אין בערעטן זיינען געזעסן אויף די בענק, פאַמעלעך און פֿויל געבלעטערט צייטונגען. באַיאָרנטע בעל-הביתטע באַלאַדן מיט פעקלעך זיינען געזעסן פֿאַרטראַכט, און נאָר זייערע פֿינגער האָבן זיך האַסטיק באַוועגט. זיי האָבן געשטריקט זאָקן, וואָלענע יאַקלען און קאָפּ-טיכער. איין פֿרוי, געפֿאַרבט און געפּודערט, האָט געשטאַרט אומבאַוועגלעך ווי אַן אויסגעשטאַפּטער פֿויגל, און מיט פֿאַרשטייפֿטע ליפן געקוקט אויף דעם פֿאַדעם, ווי דאָס וואָלט געווען דער אָפּגעוויקלטער פֿאַדעם פֿון אירע יאָרן. דער גרויער באַוול-קנויל האָט אויסגעזען, ווי אַן אַלטער קאָטער וואָס ליגט און שלאָפֿט צונויפֿגעדרייט אין שויס פֿון אַ פֿאַראיינזאַמטער פֿאַרגעסענער דאַמע.

אומגעריכט האָט זיך דער וואַגאָן אַ שטאַרקן טרייסל געטאָן. פֿון שטויס האָבן זיך די פֿאַרלעך אַ וואַקל געגעבן, זיינען זיך צעפֿאַלן און זיך אויסגעמישט. אין דער שטילקייט האָט זיך דערהערט אַן אומצופֿרידן געמורמל און אַ לייכט געלעכטערל. איין רגע שפעטער האָבן זיך הענט און ליפן בלינד אויפֿגעזוכט און אויפֿסניי פֿאַרגליווערט געוואָרן אין שטילער קושעניש. קיינער האָט ניט גערעדט אַ וואָרט. אין וואַגאָן איז געווען דושנע-הייס פֿון דער בייטאַגיקער היץ און פֿון דער זיס-פֿאַרשיכורטער צעגליטער תּאוּוה פֿון די פֿאַרלעך, וואָס זיינען געפֿאַרן מיטן מעטראָ צו די הינטערשטאַטישע פֿאַרקן.

קעגן מיין ווילן האָט די פֿאַרדבֿקעטקייט פֿון די צונויפֿגעהאַפֿטענע גופֿים מיך דערמאָנט אין — אַ שמונה-עשרדיקער שטילקייט. איך האָב שאַרף-צודרינגלעך אַריינגעקוקט אין די פנימער פֿון מיין מיטפֿאַרערס, ווי איך וואָלט געוואָלט אַז זיי גופֿא זאָלן אָפּלייקענען מיין בית-מדרשדיקן פֿאַרגלייך צווישן זיי און אַ תּפֿילה אַריכתא. אָבער קיינער פֿון זיי האָט אַפֿילו ניט באַמערקט דעם אַרויסרופֿענישן בליק פֿון אומדערצויגענעם אויסלענדער. דאָס האָט מיך נאָך מער

פֿאַרדראָסן. איך האָב דערפֿילט, אַז איך האָב מחלל געווען אַ ווייטן הייליקן אָנדענק. מיט אַ מאָל האָב איך דערזען אַ באַקאַנט פנים, וואָס איז אין די גאַנצע צייט געווען פֿאַרשטעלט מיט אַ פֿרעמדער פֿלייצע, און ערשט ווען די פֿאַרלעך האָבן זיך איבערגעשטעלט, איז זיין ווינקל געוואָרן פֿריי. דאָס האַרץ אין מיר האָט זיך אָפּגעריסן. איז ער לעבן געבליבן? ער איז דאָך געווען אין ווילנע ביים דייטש? ווען איך בין צוריקגעקומען אין מיין חרובֿער היים אין ניינצן פֿינף-און-פֿערציק האָב איך אים ניט געטראָפֿן און אויך פֿון אים ניט געהערט. אָבער פֿאַרט די זעלבע אויגן, די זעלבע עקשנותדיקע פֿאַרריסענע נאָז, בלויז די ברייט-צעוואַקסענע שוואַרצע באָרד איז ביי די זייטן און שפיצן גרוי געוואָרן. שטאַרק פֿאַרחידושט האָט מיר, וואָס ער קוקט אַזוי גלייך און רויק אויף די פֿאַרלעך, און אין זיין ערנסט-טרויעריקן בליק לויכט נאָך אַ גוטמוטיקער שמייכל. דאָס איז אַזוי ניט ענלעך צו אים. פֿאַר דער מינוט אָבער וואָס איך האָב אים באַטראַכט, האָב איך באַמערקט, אַז ער קוקט אויף די מענטשן מיט אַ ווייט-פֿאַרטראָגענעם בליק און זעט זיי ניט. ער איז געווען אָנגעטאָן ריין, אין אַ לאַנגער קאַפּאַטע און אין אַ ציכטיק-ווייס העמד, פֿונאַנדערגעשפּילעט ביים האַלדז, אָן אַ שניפּס. איך האָב אַ טראַכט געטאָן: ער פֿלעגט קיין מאָל ניט טראָגן קיין שניפּס. און אַ מאָדנע זאַך, דאָס האָט מיר איבערגעציגט מער פֿון אַלץ, אַז דאָס איז — ער. איך האָב זיך דורכגעשטופּט דורך די פּאַסאַזשירן צום ייִד און אַרויסגעשטאַמלט:

— זייט מוחל, זייט איר ניט רב הערש ראַסיינער?

דער ייִד האָט מיר אָנגעקוקט, פֿאַרקנייטשט דעם שטערן און אַ שמייכל געטאָן:

— איי חיים, חיים, דאָס זייט איר? שלום עליכם! וואָס מאַכט איר?

איך האָב גלייך דערפֿילט, אַז דאָס מאָל האָט הערש ראַסיינער געפֿרעגט "וואָס מאַכט איר?" ניט ווי מיט עלף יאָר צוריק בייז און מיט חוזק: וואָס מאַכט איר אין רוחניות? ער האָט עס אַרויסגעזאָגט שטיל, פשוט און האַרציק, אַ ביסל פֿאַרזאָרגט, ווי מען פֿרעגט ביי אַן אַלטן פֿריינט וועמענס צרות מען ווייס סיי ווי. מיר האָבן זיך פֿאַרקליבן אין אַ ווינקל און ער האָט מיר דערציילט בקיצור, אַז ער

איז געווען אין לעטלאַנד אין אַ לאַגער, איצט איז ער אין דײַטשלאַנד, אין זאַלצהײם אַ ראָש-ישיבֿה.

— אַ ראָש-ישיבֿה אין דײַטשלאַנד אין אַ לאַגער? און ווער זײַנען אײַערע תלמידים, ר. הערש?

— וואָס מײנט איר, חײם, האָט ער געשמײכלט, כּבֿיכול איז געבליבן אַ יתום? עס זײַנען נאָך דאָ בחורימלעך, געלויבט דער אײַבערשטער, וואָס לערנען תורה.

ער האָט מיר דערצײלט, אַז מיט אַ מנין פֿון זײַנע תלמידים איז ער געווען אין לאַגער. ער האָט זיי מקרבֿ געווען, מחנך געווען אין ייִדישקײט און געהאַלפֿן אין דער אַרבעט, מחמת זיי זײַנען נאָך געווען קינדער און זײער אָפּגעשוואַכט. בײַ נאָכט פֿלעגן זיי זיך אַלע אַרומזעצן זײַן געלעגער און מען פֿלעגט אין אײַנעם זאָגן תהילים. געווען אין לאַגער אַ דאָקטאָר, פֿלעגט ער טענהן, אַז ער וואָלט אָפּגעגעבן אַ העלפֿט פֿון זײַן לעבן ער זאָל אויך קענען זאָגן תהילים. נאָר ער האָט ניט געקענט, אים האָט געפֿעלט אמונה, נעבעך.

איך בין געווען גליקלעך מיט דער באַגעגעניש און געוואָלט אויסמײַדן אַ וויכוח, האָב איך סתם אַזוי אַ פֿרעג געטאָן :

— ווי געפֿעלט אײך פאַריז?

— כּווייס, האָט ער קוים אַ צי געטאָן מיט די אַקסל ווי עס וואָלט ניט כּדאַי געווען וועגן דעם צו רײַדן, פֿאַר אײַך איז פאַריז מסתמא אַ נסיון. איך בין דאָ אפֿשר צום זעקסטן אָדער זיבעטן מאָל.

— און וואָס טוט איר דאָ אַזוי אָפֿט? איר פֿירט געשעפֿטן?

— אַוודאי פֿירט מען געשעפֿטן, האָט דער ראַסײַנער מיושבֿדיק און צופֿרידן געגלעט די באָרד, גאָר גרויסע געשעפֿטן. מען ברענגט אַהער ישיבֿה-לײַט און מען שיקט זיי אָפּ ווײַטער קיין ארץ-ישראל און אַמעריקע. מען פֿירט פֿון דאַנען צוריק ספֿרים. איך בין אַפֿילו געפֿלוגן, מיטן אײַבערשטנס הילף, צוויי מאָל קיין מאַראַקאָ.

— קיין מאַראַקאָ? וואָס האָט איר דאָרט געטאָן, ר. הערש?

געבראַכט אין ישיבֿה תלמידים פֿון די מאַראַקאָנער ייִדן. גערעדט אין שול דאָרט.

— און ווי האָט איר גערעדט צו זיי? איר קענט דאָך ניט קיין אַראַביש אָדער פֿראַנצויז.

— דער אייבערשטער העלפֿט, האָט ער אויפֿגעהויבן די אויגן, און ס'איז דען אַ חילוק ווי מען רעדט? דער עיקר איז דאָך וואָס מען רעדט. און אומגעריכט טוט ער צו מיר אַ זאָג: וואָס וועט זיין, חיים? עס איז דאָך צייט אויך פֿאַר אייך אַ טראַכט צו טאָן פֿון תשובֿה. מען איז שוין נעענטער ווי ווייטער.

— איך האָב זיך אַ טרייסל געטאָן:

— וואָס מיינט איר מיט דעם "מען איז שוין נעענטער ווי ווייטער"?

— איך מיינ, האָט ער אויסגעצויגן מיט אַ ניגון, אַז מיר זיינען ביידע אָפֿגעפֿאַרן מער ווי אַ האַלב לעבן. איז וואָס וועט זיין, רב חיים?

האָט ער שטאַרק און לאַנג באַטאָנט דעם "רב", ווי פֿאַרט איר, נישיים זשע אין איינעם מיט זיי? האָבן זיינע אויגן אַ לאַך געטאָן פֿון די יונגע פֿאַרלעך, נישיים זשע וועט איר אַראַפֿגיין דאָרט ווי זיי? און אפֿשר גלייבט איר נאָך אַלץ אין דער אַכזריותדיקער וועלט?

און איר, ר' הערש האָב איך זיך אָנגעצונדן, איר גלייבט נאָך אַלץ אין השגחה-פרטית? איר זאָגט אַז כִּבֿיכול איז ניט געבליבן קיין יתום. אָבער מיר זיינען געבליבן יתומים. אייך האָט געטראָפֿן אַ נס, ר הערש, איר זייט ניצול געוואָרן. אָבער ווי איז דער גאַנצער כלל? און איר גלייבט?

— אַוודאי גלייב איך, האָט דער ראַסיינער צענומען די הענט מיט תמימותדיקער פֿאַרווינדערונג, מ'קען דאָך אָנטאָפֿן די השגחה-פרטית. איר שטעלט זיך פֿאַר אַזאַ מאַמין וואָס גלייבט אַז דער אייבערשטער געפֿינט זיך נאָר דאָרט ווי עס זיינען דאָ וועלדער מיט

פאָמעראַנצן און ער געפֿינט זיך ניט, חס ושלום, דאָרט וווּ עס איז מדבר און וויסטעניש? איר וויסט דאָך וואָס עס שטייט: כּשם שאדם ... ווי אַ מענטש דאָרף מאַכן אַ ברכה אַוויף גוטס, דאָרף ער אויך מאַכן אַ ברכה אַוויף שלעכטס וואָס געשעט מיט אים. מען דאָרף פֿאַלן פֿאַר דער גרויסקייט —

— איז וואָס ווילט איר, ר הערש, האָב איך אים איבערגעריסן. איך זאָל איינזען די גרויסקייט פֿון גאָט אין דעם וואָס נאָר ער האָט געקענט ברענגען אַזאַ חורבן און ניט קיין בשר-ודם? איר זייט אַוועק נאָך ווייטער פֿון תהילים וואָס איר פֿלעגט זאָגן אויף אייער געלעגער אין קאַנצלאַגער. דער בעל התהילים זעט די גרויסקייט פֿון גאָט אין דעם וואָס די זון גייט אַרויס יעדן טאָג אין איר צייט און דער ים פֿלייצט ניט אַריבער די ברעגן, אָבער איר זעט נסים אויך אין קאטאָסטראָפֿעס.

— בלי ספֿק. האָט דער ראַסיינער געלאָסן געענטפֿערט, זע איך אומעטום, אין אַלץ און אין יעדע רגע השגחה-פרטית. איך קען קיין איין מינוט ניט בלייבן אויף דער וועלט אָן דעם רבנו-של-עולם. ווי וואָלט איך עס אויסגעהאַלטן אָן אים אין אַט דער רוצחישער וועלט?

— אָבער איך וויל ניט און קען ניט מצדיק זיין דעם דין. איך קען ניט!

— איר קענט, האָט דער ראַסיינער פֿריינדלעך אַרויפֿגעלעגט זיין האַנט אויף מיין אַקסל, איר קענט... ביסלעכעווייז. זייט איר דען אַוועק פֿון אונדז מיט איין מאָל? און קען דען אַ מענטש אַוועקגיין מיט איין מאָל? מען גייט אַוועק ביסלעכעווייז און אַזוי קומט מען אויך צוריק. פֿריער פֿאַרשטייט דער בעל תשובֿה אַז די וועלט קען ניט זיין אָן אַ מנהיג. דערנאָך באַנעמט ער אַז דער מנהיג איז דער אלוקי ישראל. און אַז עס איז ניטאָ חוץ אים נאָך אַ כּוח וואָס העלפֿט אים פֿירן די וועלט. לסוף קומט מען צו דער הכרה אַז חוץ אים איז בכלל קיין זאָך ניטאָ און אַז די וועלט איז אין אים, ווי עס שטייט געשריבן: לית אתר פנוי מניה, ס'איז ניטאָ קיין אָרט וואָס איז ליידיק פֿון אים. און אַז איר וואָלט דאָס פֿאַרשטאַנען, חיים, וואָלט

איר במילא פֿאַרשטאַנען ווי אַזוי מען דערזעט די התגלות פֿון אייבערשטן אין אומגליק פונקט ווי אין דער ישועה.

דער ראַסיינער האָט גערעדט מיט אַ וואַרעמער שטים, מיט פֿאַטערלעכער גוטסקייט אין די אויגן און האָט די גאַנצע צייט ניט אַראָפּגענומען זײַן האַנט פֿון מײַן אַקסל. איך האָב דערפֿילט אַ גרויסע ליבשאַפֿט צו אים און פֿאַרשטאַנען אַז ער איז אַוועק אין זײַן פֿרומקייט נאָך אַ סך ווײַטער ווי מיט יאָרן צוריק.

— ר. הערש, איר רעדט דאָך עפעס גאָרניט מעשה נאָוואַרעדקער, נאָר ווי אַ חבדניק, ווי אַ חסיד וואָס לערנט דעם "תניא". דער ראַסיינער האָט געשאַקלט מיטן קאָפּ.

— בײַ אײַך וואָס איר שטייט אין דרויסן און חסידות און מוסר איז סתם אַ חקירה, זעט איר צווישן ביידע שיטות קודם כל דעם חילוק. גאָר פֿאַר די וואָס היטן אָפּ ייִדישקייט למעשה איז עס אײַן זאַך. און דאָס וואָס די רבנים האָבן אַ מאָל געקריגט אויף חסידות און מוסר, איז עס געווען צוליב מורא, אַז דער נײַער דרך זאָל ניט אַפּרײַסן ייִדן פֿון אָפהיטן דינים און מנהגים בכל חומר הדין. אין דער אמתן האָט מוסר און חסידות פֿאַרשטאַרקט ייִדישקייט און מען האָט שוין לאַנג פֿאַרגעסן אָן די מחלוקת. ס׳איז אײַן תורה. עס ווענדט זיך נאָר פֿון וועלכער נקודה מען קוקט. און אַז איך דערפֿיל זיך אָפּגעשוואַכט אין זהירות פֿון אַ דין, לערן איך שלחן-ערוך. און ווען איך דערפֿיל זיך געבראָכן אין מלחמת החיים, לערן איך מוסר. און ווען איך דערזע, אַז מוסר פֿאַרפֿירט מיך צו ווײַט אין עצבות און אין פרישות, און רײַסט מיך אָפּ פֿון כלל ישראל און אַהבַת ישראל — לערן איך חסידות.

ד

מיר זײַנען אַרויס פֿון מעטראָ נאָענט צום ייִדישן קוואַרטאַל "רי דע ריוואָלי" און זײַנען פֿאַרבײַגעגאַנגען דעם אַלטן פאַריזער ראָטהויז "האַטעל דע וויל". אין די נישעס פֿון האָטעל, אויף די ראַנדן פֿון די פֿענצטער, אין דרײַ רײען אײַנע איבער די אַנדערע ביז צום קאָרניז פֿון דאָך, שטייען צענדליקער שטיינערנע פֿיגורן, ווער מיט אַ שווערד, ווער מיט אַ בוך, ווער מיט אַ פאַליטרע און פענדזל, און ווער מיט

געאָמעטרישע מכשירים. גרויסע מחנות טויבן האָבן באַדעקט די סטאַטוען. יעדע רגע פֿלעגט זיך אַפּרייסן אַ פֿייגל-טשאַטע פֿון בנין, מיט אַ זיידענעם געפֿלאַטער דורכגערוישט דורך דער לופֿט, אַראָפּגעלאָזט זיך אויף דעם דערבייִקן פּלאַץ און אין די אַרומיקע געסלעך, געזוכט שפּייז, געהיפּערט און געוואָרקעט. אָנגעפּיקט מיט קערנער, פֿלעגט די מחנה אויפֿסניי זיך אַ טראָג טאָן מיט צעפֿאַכעטע פֿליגל צו די דענקמעלער. אַזוי אַהין און צוריק. ס'האַט אויסגעזען ווי אַ ים וואָלט געגאַנגען כּוואַליעסווייז צום ברעג און אָפּגעפֿאַלן אין אַ זייער האַסטיקן אָפּבײַט פֿון צופֿלוס און אָפּפֿלוס.

דער ראַסיינער האָט געזען אַז איך קוק אויף די דענקמעלער, האָט ער אויף זיי קרום אַ בליק געטאָן :

— ווער זיינען זיי די עבֿודה-זרות?

איך האָב אים אויפֿגעקלערט אַז דאָס זיינען באַרימטע מענטשן פֿון פֿראַנקרײַך. מלוכה-מענער, נאַציאָנאַלע העלדן, געלערנטע און קינסטלער.

— ר' הערש, האָב איך ביי אים געבעטן, קוקט זיך אַיין אין די שטיינערנע סטאַטוען. מיר דאַכט זיך אַז זיי שמייכלען צו די מחנות פֿויגלען וואָס פֿלאַטערן אַרום זיי. אָט די אַמאָליקע גרויסע מענטשן זיינען אויך איצטער גליקלעך וואָס זיי שטייען אויף אַ פּלאַץ, וווּ עס איז שטענדיק אַ געפּילדער פֿון קליינוואַרג און אַ געדראַנג פֿון דערוואַקסענע. קומט צו נעענטער, זעט וואָס פֿאַר אַ ליכטיקייט עס שטראָמט פֿון זייערע מאַרמערנע אויגן. זעט וויפֿל גוטסקייט עס ליגט אין די טיפֿע קנייטשן פֿון זייערע שטיין-צעשפּאַלטענע פּנימער. איר רופֿט עס עבֿודה-זרה, און מיר, איך זאָג עס אַיך אָן מליצה, מיר ווילט זיך וויינען ווען איך זע אין די פּאַריזער פּאַרקן, אויף די פּלעצער און אין די גאַלעריעס אָט די סקולפטורן. דאָס איז דאָך אַ נס, ווי אַזוי האָט עס געקענט אַ מענטש אַרייַנבלאָזן אין שטיין אַ רוח החיים? ווען איר זעט אַ לעבעדיקן מענטשן, זעט איר נאָר אים אַליין. אָבער ווען איר קוקט אויף אַ מענטשן אויסגעגאָסן אין בראָנז, זעט איר דעם מין האַנושי, די אייביקע אידייע פֿון מענטש, ווי דאָס הייסט. איר פֿאַרשטייט מיד? אָט דער, זעט איר, איז אַ משורר מיט אַ וועלט-נאָמען. דער גרויסער שרייבער, דאַרפֿט איר וויסן,

ברייטערט אויס אונדזערע השגות און וועקט אין אונדז רחמים צום מענטשן. ער באַווייזט אונדז די טבע פֿון יענעם וואָס קען ניט בייקומען זיינע פֿאַרלאַנגען. אַפֿילו דעם רשע משפט ער ניט מער לויט זיינע נאָקעטע מעשים, נאָר לויט די יסורים וואָס ער ליידט אין דער מלחמה מיט זיך אליין און מיט דער גאַנצער וועלט צוליב זיינע ליידנשאַפֿטן. איר גיט אים ניט גערעכט, אָבער איר פֿאַרשטייט אַז ער קען ניט אַנדערש... וואָס צופֿט איר די באַרד מיט אַזאַ כּעס, ר. הערש?

דער ראַסיינער האָט פֿון צאָרן זיך געפֿליקט די באַרד און מיד אַנגעקוקט מיט פֿייערדיקע אויגן:

— ווי שעמט איר זיך ניט, חיים, אַזוי צו פלוידערן, האָט ער אויסגערופֿן. איר האָט נאָך אַזאַ פֿאַרשטאַפֿט האַרץ צו וויינען פֿון התפעלות, ווי איר זאָגט, ווען איר גלאַצט אויף די אַנגעמאָליעטע און אויסגעקלעפטע גולמים — אין אַ צייט ווען פֿון ווילנער גאָנס קלויז זיינען געבליבן פֿאַררייכערטע ווענט? אויף דעם חרובֿן אַרון-קדוש פֿון ווילנער שטאָט-שול זאָלט איר וויינען! אָט די קינסטלער אייערע, די מצבֿות-האַקער; אָט די משוררים וואָס האָבן באַזונגען די קייסאַרים; אָט די קאָמעדיאַנטן וואָס האָבן געטאַנצט און געשפּילט פֿאַר די שררות — האָבן זיך אייערע מיינסטערס אַ מאָל פֿאַרטראַכט וועגן דעם, אַז זייער אַפּטרופּוס, דער מלך, הרגעט אויס אַ גאַנצע שטאָט מיט ווייבער און קינדער און גזלט אַלץ אַוועק, כּדי זיי, די מיינסטערס, אַפּצוקויפֿן מיט גאָלד? די נביאים האָבן אויך געחנפֿעט די מלכים און אויך גענומען ביי זיי אתנן-זונה מתנות? און וואָס פֿאַר אַ בעל רחמים איר זייט עס! דער שרייבער באַווייזט אַז דער רשע איז אַ קרבן פֿון זיינע מדות-מגונות. אַזוי, דאַכט זיך, האָט איר געזאָגט. אַ רחמנות טאַקע אויף דעם מורד און בעל גאווה וואָס צעברעכט אַנדערע און ווערט באַדיי אליין צעבראָכן. אַ גרויסער צער נעבעך! איר וועט דאָך מיר ניט איינשמעסן, אַז זיין אַ צדיק און טאָן גוטס אָן אַ פניה איז לייכטער ווי צו זיין אַ נואף. פֿונדעסטוועגן איז אייך טשיקאַווע צו באַשרייבן דווקא דעם בעל תאווה, איר קענט אים בעסער, ווייל ער שטעקט אין אייך און אין אייערע קינסטלער. אויב איר פֿאַרענטפֿערט דעם רשע מרושע, איז ביי מיר אייער גאַנצע שרייבעריי מוקצה מחמת מאוס. פֿאַרמשפטן זאָלט איר דעם רשע!

פֿאַרמשפטן זאָלט איר דעם זולל וסובֿה! ער קען ניט אַנדערש —
זאָגט איר? ער מוז קענען אַנדערש! איר האָט מיר דאָ אָפּגעזונגען אַ
פֿינעם "ברכי נפֿשי" צו די פֿאַרשימלטע געצן, חיים ווילנער.

— הערש ראָסיינער איז געשטאַנען אַן אויסגעגלייכטער און מיר
אַריינגעקוקט אין די אויגן שאַרף און דראַענדיק ווי מיט עלף יאָר
צוריק בײַ אונדזער באַגעגעניש אין ביאָליסטאָק אויף דער גאַס. זײַן
שטים איז געוואָרן האַרט און הילכיק. פֿאַרבײַגייער האָבן זיך
אָפּגעשטעלט קוקן אויף דעם בערדיקן ייִדן, וואָס שטייט און טײַטלט
מיט אַ פֿינגער אויף די סקולפטורן פֿון "האָטעל דע וויל", ווי ער
וואָלט צו זיי געשרייען. הערש האָט די פֿאַרבײַגייער אָפֿילו ניט
באַמערקט. זײַן באָרד איז זיך צעפֿלויגן אין בײַדע זײַטן, ווי אַ
שוואַרצער פֿויגל מיט צעפֿאַכעטע פֿליגל וואָלט אַראָפּגעשאָסן פֿון אַ
סטאַטוע. איך האָב זיך געשעמט פֿאַר די רויק-צעשמייכלטע
פֿראַנצויזן וואָס האָבן אונדז נײַגעריק אָנגעקוקט, און ס'האָט מיר
אויפֿגערעגט דעם ראָסיינערס געלײַאַרעם אין מיטן גאַס, ווי ער וואָלט
געהאַלטן אַ דרשה פֿאַר אַ גרויסן עולם אין אַ בית-מדרש.

— שרײַט ניט, האָב איך אויפֿגערייצט אַרויסגעצישעט, איר מײַנט,
אַז נאָר איר האָט אַ מאָנאָפּאָל אויף חסד און אמת. איר הײבט אָן
ווידער פֿון דאָרט וווּ מיר האָבן געלאָזט מיט עלף יאָר צוריק. איר
פֿלעגט זיצן אין נאָוואַרעדאָק שטענדיק מיט פֿאַרמאַכטע פֿענצטער.
אַבער ס'איז נאָך אַלץ געווען פֿאַר אײַך צו ליכטיק אין בית-מדרש,
זײַט איר אַנטלאָפֿן אויף אַ בוידעם. און פֿון בוידעם זײַט איר
אַרונטערגעקראָכן אין אַ קעלער. און פֿון קעלער האָט איר
אַריינגעפֿויזעט אין אַ לאַך אונטער דער ערד. דאָרט האָט איר
געפֿראַוועט התבודדות און זיך אײַנגערעדט, אַז מחשבות און
הרגשות וואַקסן אויפֿן מענטשן ווי האָר, מען קען זיי אויסשערן און
נאָר לאָזן באָרד און פֿאות — הייליקע מחשבות און מדות טובֿות.
איר האָט אויסגעטראַכט אַ וועלט און זײַט זי מבטל. איר האָט
אויסגעטראַכט אַ מענטשן און איר הײסט אים זיך שטעלן אויפֿן
קאָפּ: ווער אַנדערש! אַבער אָפֿילו די לאַגערן האָבן ניט געמאַכט דעם
מענטשן אַנדערש. דער שלעכטער איז דאָרט געוואָרן נאָך ערגער. ער
וואָלט אָפֿשר אָפּגעלעבט אַ לעבן און זיך אַליין ניט דערקענט, נאָר
אין נסיון האָט מען דערזען זיך און אַנדערע — נאָקעט. אָפֿילו דער

בעסערער מענטש איז אויך נאָך דער באַפֿריינג — נאָך ניט באַפֿרייט געוואָרן פֿון דעם סם וואָס ער האָט געמוזט איינזאָפן הינטער די שטעכל-דראַט. היינט אויב דער לאַגער האָט דעם מענטשן ניט איבערגעאַנדערשט פֿון גרונט אויס, וועט איר אים איבעראַנדערשן דורך "אַ וועד", דורך "אַ רעדל", דורך "אַ בירזשע", דורך שאַקלען זיך אונטער דעם "תומר דבורה"?

— ראַסיינער האָט מיך אָנגעקוקט אַ דערשטוינטער. דער אָנגעצונדענער פעס אין זיינע אויגן האָט זיך אויסגעלאָשן, נאָר אין זייער שוואַרצן גלי איז געבליבן ווי אַן אָפּגלאַנץ פֿון אַ ווייטער שרפֿה:

— איר ווייסט ניט וואָס איר רעדט, חיים, האָט ער געזאָגט שטיל און מיט באַדויערונג, ווער האָט עס אייך געזאָגט אַז סתם יסורים מאַכן בעסער? נעמט, למשל, דעם יום-המיתה. אַז אַ פֿרומער דערמאָנט זיך אין טויט, ווערט ער נאָך פֿרימער, ווי אין פסוק שטייט: טובֿ ללכת אל בית אבֿל. און אַז אַ פֿרייער דערמאָנט זיך אַז ער וועט שטאַרבן, ווערט ער נאָך ווילדער, ווי דער נבֿיא זאָגט וועגן די געדאַנקען פֿון די רשעים: נאפל נשתה פי מחר נמות. נמצא, אַז אַ דרויסנדיקע סיבה קען ניט שלעפֿן צוריק צו ייִדישקייט. דאָס האַרץ און די מחשבה דאַרפֿן זיין גרייט דערצו. ווער עס איז ניט געקומען אַן אָנגערעגטער אויף העכערקייט איז אין לאַגער זיכער ניט געשטיגן. אָבער דער איש הרוח ווייס, אַז שטענדיק און אומעטום מוז ער גיין מעלה מעלה, אויב ניט פֿאַלט ער מטה מטה, ווי דער גאָון זאָגט. און וואָס איר טענהט אַז אַ מענטש קען ניט ווערן אַנדערש — איז עס שקר מוחלט. מבשרי אחזה אלוה! הערש ראַסיינער יוכיח אַז אַ מענטש קען ווערן אַנדערש. איך וועל אייך ניט גיין אויסדערציילן פֿון וויפֿל תאוות איך האָב געליטן; וויפֿל מאָל עס האָבן ביי מיר שיער ניט געפלאַצט די אָדערן אין קאָפּ פֿון רתיחת הדם; וויפֿל הקפדות איך האָב געדאַרפֿט פֿון זיך אַרויסרייסן; פֿון וויפֿל רגילותן איך האָב זיך געדאַרפֿט אָפּגעוויינען. אָבער איך האָב געוויסט, אַז ווער עס פֿאַרלייקנט זיך גופּא, איז מודה אין רבּונו-של-עולם. איך האָב געוויסט, אַז דער גרעסטער גזר-דין פֿאַר אַ מענטשן איז, אויב ער קען זיך ניט אָפּזאָגן פֿון זיין אַלטער טבע. און ווי באַלד איך האָב געוואַלט אויף אַן אמת זיך בייקומען, האָט מיך דער אייבערשטער געהאַלפֿן.

— איר זײַט נאָך געבליבן אַ קפּדן, ר. הערש, זײַט מוחל. איר ווילט בשום אופן ניט אײַנזען אַז אָט די חכמים, וועמען איר רופֿט פֿאַרשימלטע געצן, האָבן אַרויסגעהויבן דעם מענטשן פֿון זײַן חײַשן מצבֿ. זײַ זײַנען ניט געווען קיין קצבֿים פֿון דער נשמה און זײַ האָבן זיך ניט אײַנגערעדט, אַז מען קען די נידעריקע תּשוקות אַרויסרײַסן, אָפּהאַקן. זײַ האָבן גוט געקענט דעם פֿאַרבאַרגענעם וואָרצל פֿון דעם מין האנושי, האָבן זײַ געוואָלט זײַן פֿאַרוואַקסענעם מוח באַלויכטן מיט חכמה, וועט ממילא דער כלל און דער פרט אַרויסוואַקסן פֿון זײַנע זומפיקע פֿאַרלאַנגען, אַרויסקריכן פֿון זײַן וואַלדיקער מאַרד-פֿינצטערניש. שאַטנס קען מען ניט פֿאַרטרייבן מיט אַ בעזעם, נאָר מיט אַן אָנגעצונדענעם לאַמפּ. אָט די גרויסע מענטשן —

הערש האָט גענומען לאַכן אַזוי הויך און שטאַרק, אַז איד האָב זיך אָפּגעשטעלט אין מיטן ריידן. ער האָט גלייך אָפּגעהאַקט דאָס לאַכן און אַ זיפֿץ געטאָן:

— איד בין זייער מיד, אַ גאַנצע נאַכט געפֿאַרן. קומט, לאַמיר זיך צוזעצן דאָרט אויף דער באַנק ביים גערטנדל. אַוועקגיין פֿון אײַך ווילט זיך מיר עפעס ניט. איר האָט פֿאַרט געלערנט אין נאָוואַרעדאָק, אפֿשר איז נאָך געבליבן אין אײַך אַ ניצוץ.

— ביז צו דער באַנק זײַנען מיר געגאַנגען און געשוויגן. לויט דער באַגעגעניש האָב איד לכתחילה געמיינט, אַז ער איז ווייכער געוואָרן. איצטער האָב איד מיט פֿאַרדראָס אײַנגעזען, אַז זײַן טענה צו מיר און ביטול צו דער וועלט איז נאָך געוואָרן גרעסער. דאָך האָב איד געהאַפֿט, אַז דער איבעררײַס וועט ענדערן דעם אָנגעשפּאַנטן טאָן פֿון אונדזער שמועס, און איד האָב זיך ניט געאײַלט אָנצוהייבן ריידן דער ערשטער. אָבער הערש האָט געקנייטשט דעם שטערן, ווי ער וואָלט צונויפֿגעקליבן זײַנע געדאַנקען, און ווען מיר האָבן זיך אַראָפּגעזעצט אויף דער באַנק, האָט ער זיך צוריקגעקערט צו מײַנע לעצטע ווערטער.

ה

— גרויסע מענטשן, זאָגט איר, זײַנען זיי? די דײַטשן טענהן אַז רק זיי האָבן אַרויסגעבראַכט די גרעסטע. איך ווייס ניט צי די סאַמע גרעסטע, נאָר אַז זיי האָבן אַרויסגעגעבן מלומדים איז בײַ אײך, די וועלטישע, דאַכט זיך, קיין מחלוקת ניט. נו, האָבן די פֿילאַזאָפֿן געפועלט בײַ זייער אומה ולשון זיי זאָלן ווערן בעסער? און די קשיא איז: צי זײַנען די חכמים אַליין געווען גוט? איר זאָלט ניט מײנען אַז איך בין מבטל זייערע קענטענישן. פֿאַר די יאָרן וואָס איך בין געווען אין די לאַגערן האָב איך זיך אַ סך אָנגעהערט. עס זײַנען געווען בײַ אונדז אויסגעקלונגען געלערנטע מענטשן, דער דײַטש האָט אַלעמען אויסגעמישט אין אײנעם, און אין אַ פֿרײַע מינוט פֿלעגט מען שמועסן. שפּעטער ווען איך בין, מיטן אײבערשטנס הילף, ניצול געוואָרן, האָב איך אַליין אויך אַרײַנגעקוקט אין אײערע ביכער, איך האָב מער ניט קיין מורא געהאַט אַז דאָס קען מיר פֿאַרשאַטן, און איך בין טאַקע נתפעל געוואָרן פֿון זייערע רעיונות. איך האָב צײַטנווייז געפֿונען אין זייערע מאמרים אַזעלכע פֿישרונות און טיפֿקײטן ווי, להבדיל, אין אונדזערע ספֿרים הקדושים. נאָר בײַ די רייד זײַנען זיי געבליבן! און זעט איר, איך גיי אַזוי ווייט, אַז איך גלייב זייערע פּאָעטן און חוקרים, אַז זיי האָבן געוואָלט ווערן גוט, אלא וואָס דען? — זיי האָבן ניט געקענט. און אויב איר וויסט פֿון אַזעלכע וואָס האָבן יאָ געהאַט גוטע מידות, זײַנען עס יחידים. נאָר דער המון און אויך די חכמים זייערע זײַנען געבליבן בײַ די שײנע רייד. ריידן קענען זיי שענער פֿון אונדז. און איר באַנוצט עלפֿי רובֿ ווערטער וואָס איר האָט אויסגעבאַרגט בײַ זיי, פֿון זייער עבֿרי.

— און וויסט איר פֿאַר וואָס זיי האָבן ניט געקענט ווערן בעסער? ווייל אין זיי ברענט אַ פֿײַער הנאה צו האָבן פֿון לעבן. און ווייל די הנאות פֿון לעבן קריכן ניט אַליין אין זאַק, איז אין זיי געבוירן געוואָרן די רציחה — די הנאה פֿון רציחה. און אונדז האָבן זיי פֿײַנט בתכלית-השײנאה זינט מיר זײַנען געקומען אויף דער וועלט און געזאָגט אַז עס זײַנען דאָ זאַכן וואָס מען טאָר ניט. ווי באַלד מיר האָבן געזאָגט דעם ערשטן "לא", זאָלסט ניט הרגענען, זײַנען זיי אונדז געוואָרן שונאים. און זינט זיי אַליין האָבן איבערגענומען דעם "לא־תרצח", האָט עס אויף יחידים פועל געווען, אָבער די איבעריקע זײַנען אונדז געוואָרן נאָך גרעסערע שונאים. און דעריבער ריידן זיי אַזעלכע שײנע רייד, ווייל זיי ווילן זיך דורכדעם אַרײַננאָרן צו שײנע

מעשים, נאָר עס העלפֿט ניט, זיי קומען אָפּ בלויז מיט מליצות. און דערמיט באַרויִקן זיי זיך, מחמת ביי זיי איז דער עיקר צו האָבן אַ שיטה. פֿון די יוונים האָבן די אומות-העולם געירשנט דעם חשק צו סדר און צו אויסגעצאָקעטע שיטות.

פֿריער טוען זיי זייערע מעשים בפֿרהסיא. זיי האָבן ניט קיין הנאה פֿון זייערע תאוות, אויב זיי קענען עס ניט טאָן בראָש גלוי, אָפֿענערהייט, די גאַנצע וועלט זאָל וויסן, ווי שיפורים וואָס קענען ניט טרינקען אַליין, נאָר בחברותא. אין איין וועג נעמען זיי זיך דורכדעם אַ היתר פֿאַר זייערע חטאָים. מיר זיינען, זאָגן זיי, ניט קיין צבועקעס, מיר טוען וואָס מיר ווילן — אָפֿן. אָבער זיי האָבן אויך ליב מלחמה צו פֿירן ניט בלויז מיט יענעם, נאָר אויך מיט זיך, ראַנגלען זיך מיט זיך גופֿא (אמת, ניט צו שטאַרק ...) אָפֿילו לייַדן און טאָן תשובֿה. און אַז עס קומט צו זייער תשובֿה, ווייס אויך פֿון דעם די גאַנצע וועלט. דאָס איז אַ תשובֿה וואָס האָט אַ ווילדן פֿאַרגעניגן פֿון אויסרעכענען די אייגענע חטאָים, ווייל זייער ליבשאַפֿט צו זיך אַליין דערגייט ביז קראַנקשאַפֿט. זיי האָבן אָפֿילו ליב זייערע קרבנות, וואָרעם זייערע קרבנות פֿאַרשאַפֿן זיי די הנאה פֿון זינדיקן און די זיסע יסורים פֿון חרטה.

דער ראַסיינער האָט זיך אָפּגערוקט פֿון מיר ביז דעם צווייטן עק באַנק און מיך גענומען באַטראַכטן ווי אים וואָלט איינגעפֿאַלן, צי רעדט ער ניט על-פי טעות צו אַ פֿרעמדן אומבאַקאַנטן מענטשן. דערנאָך האָט ער אַראָפּגעלאָזט דעם קאָפּ און ווי פֿאַר זיך געמורמלט:

— געדענקט איר, חיים, אַ מאָל אין ביאָליסטאָק... ער איז אַ רגע אַנטשוויגן געוואָרן, געשלעפט אַ האָר פֿון באַרד, ווי ער וואָלט מיט דער האָר אַרויסגעצויגן די זכרונות: געדענקט איר, חיים, ווי איר האָט מיך אין ביאָליסטאָק אויף דער גאַס אַ זאָג געטאָן, אַז מיר אַנטלויפֿן פֿון דער וועלט, ווייל מיר האָבן מורא טאָמער וועלן מיר ניט ביישטיין דעם נסיון? אַ בעל מוסר האָרעוועט אַ גאַנץ לעבן אויף זיינע מדות און איטלעך וואָרט בקורת וואָס מען זאָגט אים, בלייבט אין אים שטעקן ווי אַ מעסער. יא, ס'איז אמת! איך בין געגאַנגען אַלע מיינע בחורשע יאָרן מיט די אויגן צו דער ערד, ניט צו זען די וועלט. איז געקומען דער דייטש און מיך אָנגענומען ביי מיין יידישער באַרד,

א ריס געטאן מיין קאפ אין דער הויך, און מיר געהייסן אים קוקן גלייך אין די אויגן. און איך האב געמוזט קוקן אין זיינע רישעותדיקע אויגן און אין די אויגן פֿון דער גאַנצער וועלט. און איך האב געזען, חיים, איך האב געזען — איר ווייסט שוין וואָס: דאָ אַלץ וואָס מיר האָבן דורכגעלעבט. איצט קען איך קוקן אויף אַלע עבֿודה־זרות, און לייענען אַלע טרייף-פסולען, און באַטראַכטן אַלע תענוגים פֿון לעבן, און דאָס וועט מער ניט זיין פֿאַר מיר קיין נסיון, ווייל איך האָב דערקענט דעם אמתן פרצוף פֿון דער וועלט. און איר זאָגט אויף מיר, אַז איך קען ניט די וועלט און אַז איך האָב אויסגעטראַכט אויף איר אַ בילבול. אוי ר' חיים, חזור בך! ס'איז נאָך ניט שפעט. דערמאָנט זיך וואָס דער נביא ירמיהו זאָגט: כי שתים רעות עשו עמי, צוויי שלעכטע זאכן האָט געטאָן מיין פֿאָלק, אותי עזבו מקור מים-חיים, האָבן זיי מיך פֿאַרלאָזט, אַ קוואַל פֿון לעבעדיק וואַסער, לחצובֿ להם בורות, בורות נשברות אשר לא יכילו המים, פֿדי צו גראָבן פֿאַר זיך ברינעמער, צעבראָכענע ברינעמער, וואָס קענען ניט איינהאַלטן דאָס וואַסער.

הערש האָט גערעדט מיט גרויס געבראָכנקייט. אויף זיין באַרד האָבן געקאָפּעט טראָפּנס. ער האָט פֿאַרקוועטשט די אויגן צו פֿאַרהאַלטן די טרערן, נאָר זיי זיינען געלאָפֿן איבער זיינע באַקן. אויף זיינע אַקסל וואָס זיינען פֿלוצלינג איינגעפֿאלן, און אויף זיין פנים וואָס איז פֿאַרשטאַרט געוואָרן, האָב איך דערזען זיינע איבערגעלעבטע יסורים. איך האָב אים אָנגענומען ביי דער האַנט און געזאָגט אַ גערירטער:

— ר. הערש, איר זאָגט אַז איך האָב פֿאַרלאָזן אַ ריינעם קוואַל און שעפֿ פֿון אַ צעבראָכענעם ברונעם. זאָלט איר וויסן, אַז איר מאַכט אַ טעות. איך שעפֿ פֿון זעלבן ריינעם קוואַל וואָס איר, נאָר מיט אַן אַנדער פֿלי. באַרויקט זיך אָבער, ר. הערש, אפֿשר וועט איר מיט מיר אַריינגיין דאָ אַנטקעגן אין פֿרוכט-געשעפֿט נעמען אַ פֿרי, אָדער אַ קאַלטן טרונק? איר ווילט ניט? איז לאָמיר זיצן דאָ אויף דער באַנק. און איך וועל אייך טאַקע בעטן, איר זאָלט מיר מסביר זיין אַ רעיון, וואָס איר האָט אַרויסגעבראַכט. לפֿי־דעתי איז דאָרט דאָ אַ סתירה, און אפֿשר האָב איך עס ניט גוט צעקלייט.

— אליין האָט איר געזאָגט, אַז איר גלייבט אַז בײַ די אומות-העולם זײַנען געווען חכמים און אַנשי מעשה וואָס האָבן געוואָלט זײַן גוט, נאָר זײ האָבן ניט געקענט. עד-כאָן אײַערע ווערטער. איז עס מיר זײַער קשה: ס׳איז אַ יסוד אין ייִדישקײט, אַז דער מענטש האָט אַ פֿרײַען רצון. אין נאָוואַרעדאָק גײט אַזוי ווײַט און האַלט, אַז מען קען דערגרײַכן די מדרגה פֿון טאָן גוטע מעשים אָן דער מינדסטער נגיעה. איז אויב אַ מענטש קען זיך אויסשײלן פֿון זיך אליין, אָט ווי מען שײלט אָפּ די שאַלעכצן פֿון אַ ציבעלע, פֿרעג איך אײַך: פֿאַר וואָס האָבן די גוײַשע חכמים ניט געקענט זײַן גוט, ווי באַלד זײ האָבן עס געוואָלט? איר גלייבט דאָך אין בחירה הפֿשית.

— די פֿראַגע האָט זיך בײַ מיר אַרויסגעריסן העפֿטיק, און קעגן מײַן ווילן — מיט אַ שפּאַטישן נצחון-טאָן. דאָס האָט אויסגעטשוכעט דעם ראַסײַנער פֿון זײַן פֿאַרוויינטקײט. ער האָט זיך פֿאַמעלעך אויסגעגלייכט און מיר געענטפֿערט רוֹיק מיט מילדער געלאַסנקײט:

— איר האָט פֿאַרגעסן, חיים, וואָס איר האָט געלערנט אין נאָוואַרעדאָק, וועל איך עס אײַך דערמאָנען.

— דער אײַבערשטער האָט באַשאַנקען דעם מענטש מיט אַ גרויסן חסד, מיט פֿאַרשטאַנד. מי לנו גדול פֿון דעם רמב״ם? זאָגט אויף אים דער ווילנער גאָון: די פֿאַרשאַלטענע פֿילאָסאָפֿיע האָט אים פֿאַרפֿירט. נאָר מיר רײַדן איצט ניט וועגן מעטאַפֿיזיק וואָס שײַך די הימלען, וועגן דער ערד רײַדן מיר. וועגן דעם בין-אָדם-לחבֿרו. און אַז די חז״ל זאָגן אַז מ׳קען לערנען מידות פֿון בעלי-חיים קען מען עס אַוודאי לערנען פֿון שכל. און מיר ווײַסן, אַז די סבֿא דבֿי אתונא האָבן אויפֿגעשטעלט שיטות פֿון מאָראַל לויט דעם רײַנעם שכל, און זײ האָבן געהאַט אַ סך תלמידים, איטלעכער זײַן חדר.

אַבער די קשיא איז ווידער די אײַגענע: האָבן זײ טאַקע געלעבט אַזוי ווי זײ האָבן געלערנט, אָדער פֿון דער שיטה איז געבליבן בלויז — אַ שיטה? איר מוזט אײַן מאָל פֿאַר אַלע מאָל פֿאַרשטײן, אַז ווען די תאוות זײַנען ניט אויפֿגעקאָכט און דער שכל איז רוֹיק און רײַן, ווײַס דער מענטש ניט ווי ער וועט האַנדלען ווען עס וועט אויף אים אַנקומען זײַן פֿינצטערער רצון. אַ מענטש ווערט נתפעל פֿון זײַן

אייגענער חכמה און פֿאַלט אַרײַן אין גאווה פֿון זײַנע קענטענישן, נאָר אַז עס גיט זיך אים עפעס וואָס אַ פֿאַרוועל, פֿאַרגעסט ער אַלע זײַנע תּורות. זײַנע חושים זײַנען שטאַרקער פֿון זײַן פֿאַרשטאַנד. ווי אַ מושטירטער הונט וואָס גייט בעל-הביתש אויף אַ שפּאַציר אין די פֿוס-טריט פֿון זײַן בעל-הבית, און גיט זיך מיט אַ מאָל אַ ריס אָפּ ווען ער דערזעט אַ צויג — אַזוי איז דער שִׁכּל. בײַ אונדז איז אַ יסוד און אַ עיקר, אַז די פֿאַלשע השקפֿות קומען פֿון שלעכטע מידות. ווי אַ מענטשן ווילט זיך, אַזוי פּשטלט ער אויס. אײַ ער האָט דאָך פֿרײַער גערעדט אַנדערש? זאָגט ער, אַז ער האָט אַ טעות געהאַט. און אויב ער וועט אים צודריקן צו דער וואַנט, אַז דווקא פֿרײַער האָט זײַן שִׁכּל קיין טעות ניט געהאַט, וועט ער אײַך ענטפֿערן: מילא, ווען מיר ווילן זיך עפעס, קען איך דעמאָלט ניט זײַן — אַריסטאָטעל. ווען זײַן תּאווה ווערט אַנגעזעטיקט, ווערט שטאַרקער זײַן שִׁכּל און ער האָט חרטה. ווען עס גיט אים ווידער אַ שפּאַר אונטערן לעפֿעלע דער רצון, פֿאַלט זײַן אָפּגעשוואַכטער שִׁכּל אין חלשות ווי אַ הון. ער קריכט אַרויס מיט אײַן פֿוס און קריכט אַרײַן מיט דער צווייטער פֿוס, ווי אין אַ זומפּ. ער האָט אַ זײַדענעם כאַראַקטער און אַ געפֿיל פֿאַר יופֿי, ער רעדט בנחת הויכע געדאַנקען און איז כלו שבת, נאָר אַז ער דערזעט דאָס פֿיסל פֿון אַ נקבָּה דערפֿילט ער אַ מישעניש אין קאַפּ, צווישן זײַנע איידעלע הרגשים ווערט אַ בהלה, ווי צווישן מוראַשקעס פֿאַר אַ רעגן, און זײַן שִׁכּל ווערט — איינגעזונקען. נאָך מער: דער וואָס לעבט נאָר מיט שִׁכּל, קריכט אָפֿט מאָל אַליין אין נסיון, ער וויל ווערן קליגער; ער קריכט אין פֿײַער און ווערט פֿאַרברענט. און חוץ מזה וואָס דער שִׁכּל קען ניט העלפֿן, קומט מיר אויס אַז עס איז אַ ווילדקייט צו פֿאַרלאַנגען בײַ אַ מענטש ער זאָל לעבן לויט זײַן שִׁכּל. דער שִׁכּל קען אים זאָגן, אַז עס לוינט אים צו זײַן גוט, עס ברענגט מנוחה און גליק און גוטע פֿרײַנט, און אַז אַלע מענטשן זײַנען ווי אַבֿרים פֿון אײַן גוף, איינער טאָר ניט מזיקן דעם צווייטן. אַלץ זײַער פֿײַנע און שײַנע רייד, ווי דאָס האָבן גערעדט די סבָּא דבֿי אתונא און די חכמים נאָך זיי. אויב אָבער ער דאַרף זײַן גוט, ווײַל אים לוינט, איז הײַנט לוינט אים און מאָרגן — ניט. און לוינט עס אים אַפֿילו אויך פֿאַר מאָרגן, קענט איר אים פֿונדעסטוועגן ניט נויטן צו זײַן באַרעכנט. איך וויל, קען ער זאָגן.

בעסער לעבן איין יאָר אַ גוטן טאָג, איידער זיך מאַטערן און אַפּקומען לאַנגע יאָרן. אויב אַ מענטש האָט ניט קיין רבונ-של-עולם, טאָ צוליב וועמען און פֿאַר וואָס זאָל ער פֿאַלגן דעם פֿילאָסאָף וואָס הייסט אים גוט זיין? דעם פֿילאָסאָף אליין איז קאַלט און אומעטיק און פּוסט מיט זיין שכל וואָס פֿילט אויס די גאַנצע וועלט. ער איז געגליכן צו איינעם וואָס פּראָוועט אַ חתונה מיט זיך אליין. ער פּוצט אויס די שטוב, צינדט אָן אַלע לאַמפּן, באַדעקט דעם טיש מיט אַ ווייסן טישטעד, שטעלט אויס שטולן, גייט אַרויס, קומט אַריין צוריק און פֿאַרנייגט זיך פֿאַר אַ בענקל — דאָ זיצט כלומרשט די כלה. פֿאַרנייגט זיך פֿאַר די אַנדערע לידיקע שטולן — דאָרט דאָרפֿן זיצן די מחותנים, און ער טרינקט צו זיך אליין לחיים.

דער איינציקער אויסוועג איז: אַ מענטש זאָל אויסקלייבן צווישן טוב ורע נאָר אַזוי — ווי עס קלייבט פֿאַר אים אויס די תורה. די תורה מיינט זיין גליק און ווייס בעסער וואָס פֿאַר אים איז גוט. די תורה איז די איינציקע מציאות פֿון לעבן. אַלץ דאָס איבעריקע אויף דער וועלט איז אַ חלום. ווי דער רבונ-של-עולם האָט געוויזן משהן אין מדבר אַ פֿייערדיקן מישכן און האָט אים אָנגעזאָגט: אָט אַזאַ מישכן זאָלסטו פֿאַר מיר מאַכן, אַזוי איז דורך די אותיות פֿון דער תורה אויפֿגעשטעלט דער פֿייערדיקער אָדם השלם. דער בשר ודם דאָרף אים נאָכטאָן אין אַלע פרטים. אַפֿילו ווען דער מענטש פֿאַרשטייט אויך מיט זיין שכל ווי ער באַדאָרף טאָן, טאָר ער אין דער רגע ניט פֿאַרגעסן, אַז דער עיקר טוט ער עס, ווייל די תורה הייסט עס אים. אויף אַזאַ אופן וועט ער זיך באַוואַרענען אויף דער צייט ווען דער שכל וועט ניט האָבן קיין כוח אים צו באַפֿוילן.

וואָרט, איר זייט נאָך ניט פֿאַרטיק. מיט אַ תורה קען מען אויך דורכפֿאַלן. אַ מענטש קען זיך איינשמועסן: איך לעב ניט לויטן שכל, איך לעב לויט דער תורה. און ער איז בטוח אַז ווען ס'וועט קומען דער נסיון, וועט ער אַ קוק טאָן אין אַ ספֿרל ווי ער דאָרף זיך נוהג זיין, און וועט עס מקיים זיין. ער שמועסט זיך איין, אַז ער איז פֿריי. אין דער אמתן גרייכט זיין בחירה נאָר אויף אַזוי ווייט, אויף וויפֿל עס גרייכט זיין רצון. למה הדבֿר דומה, ער איז גלייך צו אַ בער אין אַן אַרומגעצאַמטן גאָרטן פֿאַר חיות. די וועכטער האָבן אים אַרומגערינגלט מיט פֿעלדזן און אָנגעגאָסן אין אַ גרויסער גרוב

וואסער, מיינט דער ווייסער בער אז ער איז אויפן ים-הקרח. זאל ער אבער פרווון שטעלן א טראָט מחוץ דעם גדר! אזוי איז דער יעניקער וואָס פֿאַרלאָזט זיך אויף זיין פֿרייען ווילן. אַ מענטש אַפֿילו מיט אַ תורה וועט דורכפֿאַלן אין נסיון, אויב ער וועט אויף זיך ניט האָרעווען טאָג און נאַכט. דער וואָס ווייס אַלע פֿאַרבאָרגענישן, האָט געוויסט אז אַברהם אַבינו וועט מקריב זיין יצחק, פֿונדעסטוועגן האָט דער מלאך געזאָגט צו אַברהם ערשט נאָך דער עקדה: איצט ווייס איך. דאָס איז אַ מוסר השכל לדורות, אז ביז דער מענטש פֿירט ניט דורך וואָס ער דאַרף דורכפֿירן, טרויט אים ניט די תורה. אַ קינד איז בכוח אויסצוואַקסן, אָבער מיר ווייסן ניט ווי הויך ער וועט וואַקסן. כאָטש ער האָט טאַטע-מאַמע ווי די ביימער, קען זיך אין אים אָפרופֿן אַ זיידע אַ קאַרליק. נאָר דורך גוטע מעשים שטופט מען אַרויס שלעכטע מעשים. דעריבער האָבן יידן געשריען ביים באָרג סיני: נעשה, מיר וועלן טאָן, רק טאָן, כסדר טאָן. ונשמע, און איצט ווילן מיר וויסן וואָס די תורה הייסט אונדז טאָן. אָן מעשים זיינען אַלע חקירות — דברים בטלים.

דאָס איז די השקפה און דער דרך המוסר פֿון "אַלטן", ר. יוסף-יוזל, זכותו-יגן-עלינו, און טויזנטער תלמידים פֿון נאָוואַרעדאָק האָבן זיך אין דעם געוויקט טאָג און נאַכט. אָבער איר האָט געלאָכט פֿון דעם וואָס מען אַרבעט אין נאָוואַרעדאָק אויף זיך אַליין, און מען שלייפֿט און מען פֿיילט די אייגענע נשמה, און מבקשים קלייבן ווי פֿערל פעולות אין הטבֿה. ביז עס איז געקומען דער דייטש, ימח-שמו, און האָט אויסגעהרגעט אונדזערע הייליקע תלמידים. און מיר שטייען ביידע פֿאַר דעם חרובֿן כלל ישראל. און איר שטייט נאָך באַזונדער פֿאַר אַ חורבן — פֿאַר דעם חורבן פֿון אייער אמונה אין דער וועלט. און עס פֿייניקט אייך, עגבערט אייך, פֿרעגט איר מיר: פֿאַר וואָס האָבן די גוי'שע חכמים ניט געקענט זיין גוט, אויב זיי האָבן געוואָלט זיין גוט? און איר געפֿינט סתירות אין מיינע רייד. אָבער כאָטש איר זאָגט עס מיר ניט, פֿילט איר אין דער אמתן די סתירה ניט אין מיינע רייד, נאָר אין זיך אַליין. איר האָט געגלייבט אז די וועלט גייט צום בעסערן און איר האָט דערזען אז זי גייט ... אין אונדזער בלוט. אין מיין השקפה איז ניטאָ קיין שפעלטעלע פֿון אַ סתירה. די גוי'שע חכמים, אַפֿילו די וואָס האָבן געוואָלט, האָבן ניט געקענט ווערן גוט ביז צום גרונט פֿון זייער נשמה, ווייל זיי האָבן ניט קיין תורה, און זיי

האָבן ניט געשליפֿן זייערע מדות אַ גאַנץ לעבן. זייער עטיק איז אויסגעברייט מיטן מוח. זיי זיינען געגאַנגען אויף זייערע שכלדיקע הנחות ווי מען גייט אויף אַ געפֿרוירענעם טייד. אָבער אַז היטלער מיט זיינע ווילדע חיילות און מיט זיינע טאַנקען איז אַרויפֿגעפֿאַרן אויף דער חכמה פֿון די חכמי אומות העולם, האָט דער אייז פֿון זייער גליטשיקן שכל געפלאַצט, און זייער גאַנצע גוטסקייט איז געוואָרן דערטרונקען.

און אין איינעם מיט זייער גוטסקייט צו אַנדערע, איז דערטרונקען געוואָרן זייער דרך־אַרץ צו זיך אליין. אַ קלייניקייט! פֿאַר אַ קרום וואָרט האָבן זיי געשלאָגן מיט שווערדן, געשאָסן און געביילט. די גאַס זאָל אויף זיי ניט קרימען מיט דער נאָז, אַן אייזל זאָל זיי ניט רופֿן פחדן, זיינען זיי פֿאַרציטערטע פֿאַרן טויט — געגאַנגען אויפֿן טויט. דורות נאָך דורות איז אין זיי געוואָקסן זייער גאווה ווי אַ ראַק, ביז ער האָט אויפֿגעפֿרעסן זייער פֿלייש און אויסגעזויגט זייער מאַרד. תקופֿות גאַנצע האָבן זיי זיך געחקירהט, גערעדט און געשריבן: איז פֿריער דער חובֿ צום פֿאַלק און משפּחה, אָדער די אייגענע פֿרייהייט איז פֿריער פֿאַר טאַטע-מאַמע, פֿאַר ווייב און קינד און אַפֿילו פֿאַר זיך אליין? נמנו וגמרו, אַז עס זיינען ניטאָ קיין קייטן וואָס אַ פֿאַלק קען ניט צערייסן. נמנו וגמרו אַז דער אמת און דער שכל איז ווי די זון וואָס מוז אויפֿגיין. פֿאַרשיט, אַ שטייגער, די זון מיט לאַפעטעס ערד. איז געקומען אין מערבֿ אַ שליטה אין שטיוול מיט קליינע וואַנצעלעך, און אין מזרח איז געקומען אַ שליטה אין שטיוול מיט גרויסע וואַנצעס, און ביידע האָבן אַ קאָפּע געטאָן דעם חכם צו דער ערד, און ער איז געפֿאַלן אין בלאַטע אַזוי טיף ווי עס האָט געוואָלט אין מערבֿ דער שליטה אין די שטיוול מיט די קליינע וואַנצעלעך, און אין מזרח דער שליטה אין די שטיוול מיט די גרויסע וואַנצעס. וועט איר זאָגן: די חכמים האָבן געוואָלט ראַטעווען זייער לעבן. פֿאַרשטיי איד. אָבער זיי האָבן דאָך געשרייען אַז פֿרייהייט, אמת און שכל זיינען ביים פֿילאָסאָף טייערער ווי זיין לעבן? און אָט דער חכם וואָס שטייט אונדז אַנטקעגן מיט די מכשירים צו מעסטן די שטערן און מזלות, בעת אַלע האָבן געטענהט: די זון דרייט זיך! האָט ער געזאָגט: לאַ פי, די ערד דרייט זיך! און פֿערטלט מיד, האַקט מיד, בראַקט מיד! וואָס וואָלט ער געזאָגט צו זיינע היינטיקע אייניקלעך? אויב אין דעם אַמאָליקן חכם וואָלט איצטער אַריין אַ רוח חיים, וואָלט ער אַראָפּגעקראַכן פֿון פֿענצטער און געקלאַפט מיט

זיין שטיינערנעם קאָפּ אָן דעם שטיינערנעם ברוק און געזאָגט
"איכה".

ו

דער ראַסיינער האָט גערעדט פאַמעלעך, ווי אַ ראָש-ישיבֿה וואָס גיט
צו פֿאַרשטיין זיין תלמיד אַ שווערע סוגיא הונדערט-און-איינ מאָל.
ער האָט געמאַכט עטלעכע קורצע פּויעס מיט אַ כּוונה איך זאָל צייט
האַבן בעסער צו באַנעמען זיינע ווערטער. ביסלעכווייז האָט ער זיך
צעווייגט ווי ביי אַ נאָוואַרעדקער שבת-ביינאַכטיקן שמועס אין אלול-
צייט, וואָס ענדיקט זיך מיט אַ געשריי, מיט התעוררות און אַ הספּד-
ניגון. ער האָט גענומען ריידן האַסטיקער, זיין קול איז געוואָרן
אויפֿגערגטער און ער האָט פֿאַרענדיקט די זאַצן מיט האַרטער
זיכערקייט, ווי ער וואָלט אַריינגעהאַקט נעגל אין די ווענט. ער האָט
אַריינגעשרייען אין מיר ווי איך וואָלט געווען טויב, אָדער ווי איך
וואָלט געווען אַ פֿינצטערער קעלער און ער רופֿט צו איינעם וואָס
האָט זיך באַהאַלטן אין מיר. דער געטומל אויפֿן דערביינאָן פּלאַץ און
אין די אַרומיקע געסלעך איז געוואָרן שטילער, דער מענטשן-
שטראָם אויף די טראַטואַרן — שיטערער. אויף די בענק אַרום
גערטנדל זיינען געזעסן דורכגייער, געשוויגן אויסגעמאַטערטע פֿון
דער פֿייכטער בייטאַגיקער היץ און דערפֿרישט זיך מיטן ווינטל פֿון
בלויער פֿאַריזער פֿאַרנאַכט. די פֿייגל זיינען מער ניט אַרומגעפֿלויגן
מחנותווייז פֿון ראָטהויז צום פּלאַץ און צוריק. זיי האָבן באַדעקט די
פֿיגורן, ווי זיי וואָלטן מיט זייערער באַפֿעדערטע קערפּערס און פֿליגל
באַשיצט און דערוואַרעמט די שטיינערנע נאַקעטקייט פֿון די
דענקמעלער, וואָס דער ראַסיינער וויל אַרונטערשליידערן פֿון די
געשטעלן ווי אַבֿרהם די אָפּגעטער פֿון זיין טאַטן תרח. הערש האָט
זיך פּלוצלינג אויפֿגעשטעלט אַ טראַט פֿאַרויס און אָנגעשטרענגט
געקוקט. אַ יונגערמאַן איז פֿאַרטראַכטערהייט פֿאַרבֿייגעגאַנגען. דעם
ראַסיינערס פנים האָט זיך פֿאַטערלעך צעשמייכלט:

— יהושע, האָט ער וואַרעם און שטיל אַ רוף געטאָן.

דער יונגערמאַן האָט אַ צאַפל געטאָן:

— רבי, האָט ער אויסגערופֿן מיט ייִנגלשער פֿרייד און אויסגעשטרעקט אַ האַנט. זיי האָבן זיך געקושט.

— איר האָט געשריבן אַז גלייך פֿון באַן וועט איר קומען אין בית-מדרש, האָט געזאָגט דער בחור, זײַט איר משמעות פֿריער אַוועק מיט די פעקלעך אויף דער קוואַרטיר. אָבער וווּ האָט איר זיך אַ גאַנצן טאָג פֿאַרהאַלטן?

— הערש האָט נאָך אַלץ פֿאַטערלעך געשמייכלט און ניט געענטפֿערט.

דער בחור האָט אַ קוק געטאָן אויף מיר, דערזען אַז איך בין אַ גלוח און גיי אָן אַ הוט, האָט ער זיך פֿאַרחידושט אויסגעדרײט צו זײַן רבין ווי ער וואָלט געפֿרעגט: האָט אײַך דער דאָזיקער געקענט פֿאַרהאַלטן? איך האָב אים דערווייַל באַטראַכט. ער איז געווען אין די צוואַנציקער, אַ ברייטלעכער, אַ בלאַנדער, מיט דיקע ליפֿן, אַ בלייכער און מיט אַנגעגאָסענע באַקן ווי אַ לונגען-קראַנקער. זײַן קאַפֿעליוש אָן אַ קנייטש, ווי ערשט אַראָפֿגענומען פֿון הילצערנעם מאָדעל, איז אים געווען הויך פֿאַררוקט אויפֿן קאָפּ און זײַן שטערן האָט געשוויצט. דער נײַער אַנצוג — צו לאַנג און צו ברייט, ווי באַרעכנט אַז דער וואָס טראָגט אים זאָל אין אים נאָך קענען וואַקסן און געדייען. איך האָב געמוזט אַ שמייכל טאָן. דער יונגערמאַן האָט אויסגעזען ווי אַן אמתער נאָוואַרעדקער וואָס חתנט זיך, אָדער פּוצט זיך אויס לכּבֿוד אַ שליחות אין אַ פֿרעמדער גרויסער שטאָט.

— ווער זײַנען "זיין"? האָט דער בחור מיט גרויס איידלקייט פֿון אַ ליטווישן בן-תורה געפֿרעגט בײַ זײַן רבין אויף מיר.

זײַן רבי איז געווען אין פֿאַרלעגנהייט:

— זײַ? האָט ער זיך געמחט, זיי האָבן געלערנט אַ מאָל אין ביאָליסטאָק בײַ אונדז.

— דאָס האָט אין אויגנבליק געביטן די באַנעמונג פֿון יונגערמאַן, ער איז צוגעקומען נענטער און פֿון זײַנע מילדע שעפּסענע אויגן האָט אַ

שפריץ געטאָן מיט חוצפה. איך בין, הייסט עס, "א שנה ופירש", אַ בוגד, איז עס שוין אַ קריג אין דער משפּחה:

— ער האָט אַ מאָל געלערנט אין נאָואַרעדאָק? האָט איבערגעפֿרעגט כלומרשט פֿאַרווונדערט דער תלמיד ביי זיין רבין, דעם "ער" אַנשטאָט "זיי" האָט דער בחור אויסגעצויגן ווי אונטערצושטרייכן זיין ביטול צו מיר, און דער יונגער מבקש האָט צוגעגעבן:

— ווען דער רבי וואָלט מיר ניט געזאָגט אַז ער איז אַ מאָל געווען אַ בן-תורה, וואָלט איך עס אויף אים ניט דערקענט. און קיינער וואָלט עס אויף זיין פנים ניט דערקענט.

ווייזט אויס אַז דעם תלמידס שאַרפֿקייט איז געווען צופֿיל אַפֿילו פֿאַר זיין רבין:

— פֿאַרקערט, האָט הערש געענטפֿערט זייער ווייך, זיי זיינען נאָך איצט שטאַרק אַריינגעטאָן אין ייִדישקייט. זיי זיינען אַ שרייבער.

— אַ שרייבער? האָט דער תלמיד מיט העצע און אַפֿענעם חוזק אַ לאַך געטאָן, וואָס שרייבט ער?

— ס'האָט מיך אַ ברי געטאָן, איך האָב געוואָלט אויפֿשפּרינגען, נאָר איך האָב זיך מישבֿ געווען. מיר האָט ניט געפֿאַסט פֿאַר הערשן צו ווייזן אַז איך באַליידיק זיך פֿון עפעס דאָרט אַ בחורל. דערצו בין איך געווען לאַנגע יאָרן אַפּגעריסן פֿון אַט דעם עולם און איך האָב געוואָלט גוט אַנקוקן דעם נאָואַרעדקער נאָכוויקס. איך האָב אויך פֿאַרשטאַנען, אַז דער בחור איז אַ קאַצעטניק פֿון דעם ראַסיינערס לאַגער-תלמידים, האָב איך זיך באַהערשט.

— דער עיקר, האָט דער ישיבֿה-בחור אַ זונג געטאָן ווי ער וואָלט אונטערגעהערט אונדזער פֿריערדיקן שמועס און געאיילט צוהילף זיין רבין, דער עיקר איז דאָך ניט וואָס מען שרייבט, נאָר וואָס מען טוט.

הערש, וואָס האָט זיך לכתחילה געדרייט אומרויק, ווי דער תלמיד וואָלט צעשטערט זיינע פלענער מיך מחזיר למוטבֿ צו זיין, האָט זיך

איצט נחתדיק צעשטראַלט. קענטיק אַז אים האָט שטאַרק הנאה געטאָן וואָס זײַן תלמיד שייגעצט מיך אויס.

— און וועלכע גרויסע זאַכן טוט איר? האָב איך זיך געוויצלט, איר לערנט מוסר מיט התפעלות?

דער תלמיד האָט באַשלאָסן מן-הסתם צו באַווייזן זײַן רבין אַז מען קען אים טרויען. ער קען זיך שוין אַליין אָן עצה געבן מיט אָן אַפיקורס, האָט ער געענטפֿערט מיט אַ להכעיסדיקער פֿאַרשפּיצטקייט:

— איר וואָלט געקענט אַ שטייגער פֿאַר אייער שרייבערײַ זיך איינשטעלן ווי פֿאַר אַ ספֿר-תורה?

— וואָס הייסט זיך איינשטעלן פֿאַר מײַן שרייבערײַ ווי פֿאַר אַ ספֿר-תורה? האָב איך זיך געווענדט צו הערשן, וואָס האָט געקנייטשט מיטן שטערן עפעס אומצופֿרידן און דערבײַ עניוּתדיק איינגעהויקערט די פלייצע.

געענטפֿערט האָט דער תלמיד:

— ר. הערש, דער רבי, האָט ער זיך אַליין פֿאַרריכט, האָט אַריינגעגנבֿעט אַ ספֿר-תורה פֿון איין לאַגער אין אַ צווייטן לאַגער, וווּ מען האָט אונדז אַריבערגעפֿירט. קיינער האָט זיך ניט איינגעשטעלט אַריבערצוטראָגן אַ שפּילקע, ווייל מען האָט דערפֿאַר דערשאָסן, אָבער דער רבי האָט דורכגעטראָגן אַ ספֿר-תורה און ימים־נוראים האָבן מיר געהאַט אַ מנין. וואָלט איר זיך איינגעשטעלט פֿאַר אייער שרייבערײַ ווי פֿאַר אַ ספֿר-תורה?

הערש האָט זיך אַריינגעמישט:

— יהושע פֿרעגט אייך ניט צי איר וואָלט געהאַט גענוג מוט דערצו, איך בין עס, מישטיינס געזאָגט, דער גיבור? איך האָב איינגעשטעלט צוליב דער קדושה פֿון דער תורה און דער אייבערשטער האָט מיר געהאַלפֿן. פֿרעגט אייך יהושע אַ קשיא, צי האָלט איר אויך אייער

שרייבן פֿאַר אַזאַ קדושה אַז איר וואָלט צוליב דעם געגאַנגען אין סכנה?

— פֿאַרשטייט איר ר. הערש, האָב איך זיך אויסגעדרייט צום רבין, וואָס שייך מיר, איז דאָך ניט שייך צו ריידן, איך בין אין לאַגער ניט געווען. און ווי זאָגט איר: ביז וואָנען דער מענטש באַווייזט ניט למעשה אַז ער האָט אויסגעהאַלטן דעם נסיון, טרויט ניט די תורה אַפֿילו אַברהם אַבינון.

נאָר מיינע חברים פֿון דער זעלבער שרייבער-חברותא — זיי זיינען געווען אין געטאָ און ניצול געוואָרן — זיי האָבן יאָ איינגעשטעלט זייער לעבן פֿאַר זייער שרייבעריי, ווי איר רופֿט עס. און זיי זיינען אויך געגאַנגען אין סכנה צו ראַטעווען כתב־ידן פֿון אַמאָליקע גרויסע מחברים. און איך וועל אייך זאָגן נאָך מער: איר האָט זיך איינגעשטעלט פֿאַר אַ ספֿר-תורה, פֿאַר ביכער אָבער וואָלט איר אין געפֿאַר ניט געגאַנגען. אייך וואָלט אַפֿשר ניט געווען ניהא דער דייטש זאָל זיי פֿאַרברענען, נאָר איר אליין וואָלט זיי פֿאַרברענט ווען איר קענט. איך זע שוין! און מיינע חברים האָבן געראַטעוועט ספֿרים, יקר-המציאותן, מיט דער זעלבער ליבשאַפֿט און טריישאַפֿט ווי דעם טאָג-בוך פֿון הערצלען און אַ בריוו פֿון מאַקסיס גאָרקין. אַגב־אורחא וויל איך איר זאָלט וויסן, ר. הערש, אַז מיר געפֿינען זיך אין אַלט פֿאַריז. און דאָ ביים האָטעל דע וויל, ממש אויף דעם אָרט וווּ מיר זיצן ביים "פּלאַס דע גרעו", דאָס הייסט, דער פּלאַץ פֿון די גרויזאַמקייטן, וווּ מען פֿלעגט פֿאַרפֿייניקן און אומברענגען די פֿאַרמשפּטע צום טויט — האָט מען נאָך מיט איבער זיבן הונדערט יאָר צוריק געברענט דעם "מורה נבֿוכים" פֿון רמב"ם אויף אַ מסירה פֿון גרויסע רבנים קנאָים. און געהאַלפֿן האָט צו דעם דער רבינו יונה גירונדי. ערשט שפּעטער ווען די גלחים האָבן גענומען ברענען אויך די גמרא, האָט דער רבינו יונה דערזען אין דעם אַ שטראָף פֿון הימל פֿאַר דער מלחמה קעגן רמב"ם, איז ער געוואָרן פֿול מיט חרטה און אָנגעשריבן דעם "שערי תשיבֿה". אין נאָוואַרעדאָק האָט מען דעם שערי תשובֿה געלערנט מיט אַזעלכע קולות, אַז מען האָט פֿון שרייען זיך אויסגעבויערט לעכער אין די לונגען, נאָר אַפֿלערנען זיך אַ מוסר-השכל ניט צו זיין אַזעלכע קנאָים — דאָס האָט איר זיך ניט אָפּגעלערנט.

דער בחור האָט וויל-יונגעריש פֿאַרשטעקט אַ האַנט אין זײַן הויזן-קעשענע, פֿאַררוקט דעם אָנגעבלאָזענעם קאַפעליוש אויף דער פאַטילניצע און מיט אַ קאַנט פֿון זײַן שויד אומגעדולדיק געגראָבן אין דער ערד. ווען איך האָב געענדיקט, איז ער צו מיר צוגעקומען נאָך נענטער, ווי ער וואָלט געוואָלט פֿאַרפֿירן אַ געשלעג און מיט אַ טריומפֿירנדיקן געלעכטערל אויף די דיקע ליפן געפֿרעגט:

— און צו ראַטעווען אייער נאָענטסטן חבֿר, אייער תלמיד, וואָלט איר זיך איינגעשטעלט? איך בין אַ מאָל זייער אָפּגעשוואַכט געוואָרן, האָט מען מיך אַריבערגעפֿירט אין אַן אַנדער לאַגער, אין אַ בלאַק וווּ מען האַלט חולאַים זיי אָפּצושיקן אין גאַז-קאַמער. און ניט מיינע חבֿרים און אַפֿילו ניט מײַן ברודער האָבן זיך איינגעשטעלט, נאָר ר' הערש איז בײַ נאָכט דורכגעקראָכן אַלע דראַט-פֿאַרצומונגען און אויף די אַקסל מיך אַרויסגעטראָגן פֿון טויטן-בלאַק. און איר זײַט פֿון ווילנע אַנטלאָפֿן מיט אייער משפּחה, אָדער איר זײַט איינער אַליין אַנטלאָפֿן?

איך בין אויפֿגעשפרונגען אַן אויפֿגעקאַכטער:

— און ר' הערש האָט געראַטעוועט זײַן אייגענע משפּחה? איר זײַט אַ ייִנגל! האָב איך זיך אויף אים אַ רוק געטאָן אַז ער איז אָפּגעטראָטן אַ דערשראָקענער. ("ייִנגל" איז אין ישיבֿה אַ זידלואַרט. ס'איז ווי מען וואָלט אויסגעטאָן אַ בחורל דעם קאַפעליוש און אים צוריק אָנגעטאָן אַ היטל ...) ייִנגל, האָב איך געשרייען, איר קענט נאָך עפעס חוץ "צעשאַרן", מַבְטֵל זײַן אַנדערע? און אייער ברודער וואָס איז אייך ניט געלאָפֿן ראַטעווען, האָט איר אים יאָ געראַטעוועט? און אַז איך וואָלט אייך אַרויסגעטראָגן אויף מיינע אַקסל, וואָלט איר געוואָרן וואָס איך בין? און ווען אַ קריסט וואָלט אייך געראַטעוועט, וואָלט איר זיך געשמדט?

דער יונגערמאַן איז געוואָרן צעטומלט, ער האָט געוואַרט אויף הילף פֿון זײַן רבֿין, אָבער דעם ראַסיינערס שוויגן האָט אים נאָך מער צעמישט. זײַן רבי האָט אויף מיר געקוקט מיט שרעק ווי ער וואָלט געציטערט איך זאָל ניט קאַליע מאַכן אַ יונגע נשמה. פֿאַרזאָרגט און האַסטיק האָט ער אָפּגעפֿירט זײַן תלמיד אָן אַ זײַט און עפעס

איינגעטענהט מיט אים. יענער האָט זיך דערווייטערט צוואַרפֿנדיק
מיר אַ פֿינדלעכן בליק.

— דאָס איז אייער חינוך! האָב איך זיך אַרױפֿגעוואָרפֿן אויף דעם
ראַסיינער ווען מיר זײַנען געבליבן אַליין, האָס און פֿאַראַכטונג צו
דער גאַנצער וועלט. מיט דעם האָט איר אים גענומען מער ווי מיט
דער ספֿר-תורה. ממיתן זיך אַליין און מַבְטֵל מאַכן די וועלט — דאָס
איז געווען אַלע מאָל אייער גײַסט און מיט דעם, זע איך, האָדעוועט
איר אויך איצטער אייער תלמידל. איר שרײַט צו מיר: חזור בך! און
האַלט מיך פֿאַר אַ מצורה. איר האָט פֿרײַער געזאָגט אַז די מחלוקת
צווישן מתנגדים, חסידות און מוסר האָט זיך שוין לאַנג
איינגעשטילט. ס׳איז איין תורה. עס ווענדט זיך נאָר פֿון וועלכער
נקודה מען קוקט, אַ מאָל הייסט די נקודה חסידות און אַ מאָל —
מוסר. ווער זשע האָט צווישן אייך שלום געמאַכט? אייער שײַנאה צו
דער השפּלה האָט צווישן אייך שלום געמאַכט. האָב איך געמיינט אַז
איצט איז געקומען דער טאָג ווען איר וועט שלום ווערן אויך מיט
דער ייִדישער השפּלה צוליב אונדזער אַלעמענס אומגליק. לאַזט זיך
אויס אַז איך האָב אַ טעות געהאַט: בײַ אייך האָט זיך גאַרניט
געביטן.

הערש איז געזעסן אַן אויסגעלאָשענער ווי אים וואָלט דערעסן דער
וויכוח, אָבער בײַ מײַנע לעצטע ווערטער האָט ער זיך אויפֿגעכאַפֿט
און גענומען שלידערן מיט די הענט:

— שטעלט זיך אָפֿ, חיים, שטעלט זיך אָפֿ. ענטפֿערט מיר: ווען מיר
וואָלטן זיך דערוויסט, אַז אַ גרויסער שטערן דערנענטערט זיך צו
דער ערד און אין געציילטע טעג אַרום וועט ער זיך צוזאַמענשטויסן
מיטן כדור האַרץ און די ערד וועט אונטערגיין לעולם ועד — וואָלטן
מיר אין אָט דער לעצטער רגע באַדאַרפֿט שלום ווערן מיטן דײַטש
צוליב דעם שטערן, וואָס גײַט אומברענגען דעם גאַנצן מין האַנושי
מיט אַלע נבֿראים? אָבער ענטפֿערט קורץ: יאָ שלום ווערן מיטן
דײַטש, אָדער ניט שלום ווערן?

— ניין, מיר וואָלטן ניט געדאַרפֿט שלום ווערן מיטן היינטיקן
דײַטש אַפֿילו אין אַזאַ מינוט.

— הוא הדין, חיים, איז מיט דער השכלה. ווי אזוי קענען מיר שלום מאַכן מיט דער השכלה, אַז דער דייטש דאָס איז דאָך — די השכלה. זאָל אייך אזוי דער אייבערשטער מוחל זיין ווי איך בין אייך מוחל. איר זייט אַ חושד בכשרים. לא-די וואָס איך האַלט אייך ניט פֿאַר אַ מצורה, ווי איר זאָגט, האַלט איך, אַז אין אייך איז דאָ אַ סך יידישע וואַרעמקייט, מער ניט אייערע דעות זיינען פֿאַרקרימטע, דעריבער שמועס איך מיט אייך. און אויף מיין תלמיד דאַרפֿט איר קיין פֿאַראיבל ניט האָבן, וואָרעם ער איז יונג, געווען אין לאַגער, דערצו איז ער נאָך אַ קראַנקער. און צוגעצויגן צו יידישקייט האָב איך אים ניט דורך ביטול צו דער וועלט, ער האָט אַליין געזען, ווי יונג ער איז ניט געווען, דעם פֿרצוף פֿון דער וועלט; און אויך ניט צוליב דעם וואָס איך האָב אים פֿון טויט געראַטעוועט האָט ער זיך צו מיר צוגעבונדן, חס ושלום! דער כוח און דער אמת פֿון דער תורה האָט אים צוגעצויגן.

— הערט זשע מיך אויס, חיים, וויסן זיין זאָלט איר אַז מיר אַליין איז קשה פֿון וואַנען נעמט זיך צו מיר אַזאַ כוח הדיבור. וועל איך אייך מגלה זיין אַ סוד: איך מוז ריידן צו אייך. איך האָב צו אייך גערעדט די אַלע יאָרן וואָס איך בין געווען אין געטאָ און אין די לאַגערן. און זאָל אייך ניט חידושן, איר זייט געווען ביי מיר הביב נאָך פֿון דער צייט ווען איר האָט געלערנט אין ביאַליסטאָק. איך האָב שוין דעמאָלט געפֿילט אַז איר שטייט מיט אַ פֿוס אין דרויסן, האָב איך פֿאַר אייך מתפלל געווען איר זאָלט בלייבן ביי יידישקייט. אָבער מיין תפילה פֿאַר אייך האָט ניט געקענט העלפֿן, ווייל איר אַליין האָט ניט געוואָלט זיין פֿרום און איר זייט אַוועק פֿון אונדז. נאָר איך האָב אייך ניט פֿאַרגעסן. אין ישיבֿה האָט מען גערעדט פֿון אייך — איר האָט זיך געלאָזט הערן. און אונדזער באַגעגעניש אין ביאַליסטאָק געדענקט איר דאָך ... אין דער צייט ווען אונדזער ישיבֿה איז געווען אין ווילנע ביי די באַלשעוויקעס האָב איך אייך ווידער געטראָפֿן זייער אַ דערשלאָגענעם. אין געטאָ האָט מען דערציילט אַז איר זייט אומגעקומען אונטער וועגס ביים אַנטלויפֿן. שפעטער האָבן פֿאַרטיזאַנער פֿון די וועלדער איבערגעגעבן אַ ידיעה אַז איר לעבט אין רוסלאַנד. פֿלעג איך טראַכטן אַז אויב מיר וועלן ביידע ניצול ווערן, וואָלט געווען אַ נס איך זאָל אייך טרעפֿן און קענען מיט אייך שמועסן. דאָרף עס אייך ניט ווונדערן וואָס איך רייד ווי פֿון

סידור. כ'לעבן, איך האָב אַזוי פֿיל מאָל פֿאַר זיך אַליין אויסגעלייגט
מײַנע תבֿיעות צו אײַך, אַז איך מעג זיי שוין קענען אויף אויסנווייניק
ווי "אשרי".

— ר. הערש, האָב איך געזאָגט, עס ווערט שפעט. איר וועט
פֿאַרזאַמען מינחה.

— קלערט ניט, חיים, וועגן מײַן מינחה, האָט ער אַ לאַך געטאָן, איך
האָב געדאַוונט צוועלף אַ זייגער. ס'איז בײַ מיר געבליבן אַ
געווינטשאַפֿט פֿון לאַגער ניט אָפּצולייגן קיין מיצווה. טאָמער איז עס
מײַן לעצטע שעה, זאָל איך ניט קומען אין הימל קיין — נאָקעטער.
און וואָלט איך הײַנט קיין מינחה נאָך ניט געדאַוונט, וואָלט איך
געזוכט אַן עצה, און פֿון אײַך סײַ ווי סײַ ניט אַוועקגעגאַנגען.

— איך פֿאַרשטיי, איר ווילט איך זאָל זײַן אַ חוזר-בתשובֿה, וועט
איר האָבן אַ שותפֿות אין שֹׁכר פֿון מײַנע מנחות.

— הלוואַי חיים, טוט איר תשובֿה, ווי איך גיב אײַך אַרויס אַ וועקסל
אויף דער עולם הבא פֿון מײַנע מנחות. איז האָב איר נאָך כּוח און
צײַט מיך אויסצוהערן? איר האָט כּוח, זאָגט איר? איז גוט. ביז
איצט האָב איך גערעדט צו אײַך וועגן די גוײַשע חכמים און זייערע
השקפֿות. אָבער מיר דאַרפֿן דאָך בעיקר זיך קלאָר מאַכן וועגן
אונדזער ייִחוס צו זיי און צו דער גאַנצער וועלט. און נאָך אײַן
הקדמה וויל איך מאַכן: טאָמער וועט אײַך אויסקומען אַ וואָרט צו
שאַרף, טאָ האָט ניט קיין פֿאַראיבל. כאַטש איך רייז צו אײַך, מײַן
איך לאו-דווקא אײַך, דעם גאַנצן כלל וועלטישע ייִדן מײַן איך.
ווערט זשע ניט ברוגז און זײַט כאַטש אַ ווײַלע — אַ נאָוואַרעדקער.

ז

אײַערע משפּילים האָבן געזונגען צום גראַם: הוה יהודי באהליך
ואיש בצאתך. זײַ אַ ייִד אין דײַן געצעלט און אַ מענטש אין דער
וועלט. האָט איר אויסגעטאָן די קאַפּאָטע און אָפּגעהאַקט באָרד און
פאות. נאָר ווען איר זײַט אַרויס אין גאַס, איז אײַך נאָכגעלאָפֿן דער
ייִד אין לשון, אין די תנועות, אין לײַב און לעבן. האָט איר געטריבן
פֿון זיך די בײַזע אָנשיקעניש. מילא, איז דער ייִד אַוועק פֿון אײַך, ווי

אן אלטער טאטע מיט וועמען קינדער זיינען זיך ניט נוהג בכבוד גייט אַוועק אין בית-מדרש, און בלית-ברירה — אין מושב-זקנים. איצט, אַז איר האָט דערזען ... אוי, מה היה לנו! שרייט איר פֿאַרקערט: זיי אַ מענטש אין דיין הויז און אַ ייד אין גאָס. פֿרום ווערן אין שטוב קענט איר ניט, ווייל אייך פֿעלט אמונה, נאָר אויס פֿעס צו די גוים און אין בענקשאַפֿט נאָכן פֿאַרשניטענעם טאָטן, ווילט איר ווייזן אייער יידישקייט אין גאָס. לויפֿט אייך אָבער נאָך פֿון שטוב דער מענטש, מישטיינס געזאָגט. אויף אייך איז צוגעפֿאַסט דער משל פֿון "בן המלך והנזיר". אַ פֿלֶבֶּ האָט געהאַט צוויי חתונות, אַ נאָענטע און אַ ווייטערע. טראַכט ער: די נאָענטע וועל איך ניט פֿאַרשפּעטיקן. לויפֿט ער פֿריער צו דער פֿרעמדער חתונה — און פֿאַרזאַמט. לויפֿט ער צוריק אָן אָטעם צו דער היימישער שִׁמְחָה, קומט ער נאָך דער סעודה. וויל ער זיך אַריינשפּאַרן אין טיר, קריגט ער מיטן שטעקן. איז ער אַרויס קרח מכאן וקרח מכאן. דער משל איז אַפֿילו אַ גראַבלעכער, אָבער איר האָט געלערנט אין נאָוואַרעדאָק, ווייסט איר אַז מען פֿלעגט עס זאָגן וועגן איינעם וואָס וויל אַריינכאַפֿן אי די וועלט אי די תורה.

איר האָט געליאַרעמט בראש כל חוצות: די אומות-העולם האָבן אונדז פֿינט, ווייל מיר זיינען אַנדערש. לאָמיר זיין ווי זיי! און איר זייט געוואָרן ווי זיי. נאָך מער: איר זייט געוואָרן די ערשטע אין זייער תרבות. ווי אַ איש מדע, ווי אַ חוקר, ווי אַ סופֿר — אַ ייד. און גראַד צוליב דעם און בעיקר צוליב דעם איז זייער שִׁנְאָה צו אונדז געוואָרן נאָך גרעסער. זיי ווילן בשום אופן ניט מיר זאָלן זיין ווי זיי. בימי הבינים האָבן אונדז די כּוֹמֵרִים געוואָלט אַפּשִׁמְדֵן, כּדי צו פֿאַרשטאַרקן זייער ממשלה. די מלכים און דער המון זיינען געווען דערצאָרנט וואָס מיר, די סאַמע גערודפֿסטע האָבן די עקשנות ניט צו וועלן זיין ווי זיי. זיי האָבן אָנגעקוואָלן פֿון תּעֲנוּג צו זען מיט וועלכע יסורים עס קומט אָן אַ יידן זיך אַפּצורייסן פֿון כלל ישראל, ווי זיין משפּחה זיצט שיבֿעה און ווי ביי גאַנץ קהל איז תּישׁעָה-בָּאֵב. אָבער אין אונדזער צייט, אַז זיי האָבן דערזען ווי גרינג עס קומט אָן אַ יידן אַריבערצושפּרינגען אין זייער מחנה, האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט ביי די פֿאַרקאַנעס מיט העק ווי קעגן חיות-רעות. נאָר איר זייט געווען הונגעריק און בלינד און זייט געשפרונגען — גלייך אויף די העק. אַפֿילו דער חורבן האָט ניט געעפֿנט אייערע אויגן. באַזני שמעתי פֿון

א פוילישן ייד, וואָס איז געווען דאָרט ווי איר, אין רוסלאַנד, אַז ער האָט געחלומט: נאָך דער מלחמה וועט צווישן די יידן און די שונאי ישראל ווערן שלום ואחוה. און דער חשבון פֿון די מאמיני בצדקות הגוים איז געווען אַזאַ: די שונאי ישראל פֿון פוילן און ליטע זיינען ניט געקומען אויפֿן זינען להשמיד להרג ולאבד את היהודים מנער ועד זקן טף ונשים. זיי האָבן אונדז נאָר געוואָלט פֿאַרטרייבן: זשידזשי דאָ פֿאַלעסטינע! זשידזשי דאָ מאַדאָגאַסקאַר! — האָבן זיי געשרייען. אָבער איצט, האָט איר געטראַכט, אַז זיי האָבן איינגעזען צו וואָס זייער שנאה האָט דערפֿירט, מען זאָל אויסקוילן אַלע יידן, האָבן זיי אַוודאי חרטה. בפרט אַז זיי אַליין האָבן שטאַרק געליטן פֿון דייטש. אָבער לא די וואָס זיי זיינען ניט געוואָרן בעסער, זיינען זיי נאָך ערגער. איר האָט געזען אין פוילן ווי די אייערנעכטיקע פריצים, די נעכטיקע גזלנים און היינטיקע סוחרים האַנדלען אויף יידישע מערק אין יידישע קראָמען מיט יידיש האָב־און־גוטס! און אויב עס באַווייזט זיך אַן אַמאָליקער יידישער שכן, ווילן זיי אים דורסן, טאָמער וועט ער פֿאַרלאַנגען זיינע נכסים און דעם טאַטנס שטוב. דערמאָנט זיך מעשה קעלץ און די רציחות אויף די באַנען. און דעם דייטש זיינען זיי מוחל דעם חורבן פֿון זייערע שטעט, און אַפֿילו די שחיטות אויף זיי גופא; ניט מוחל זיינען זיי אים, וואָס ער האָט פֿאַרט ניט באַוויזן צו פֿאַרברענען אַלע יידן. און זיך זיינען זיי ניט מוחל: נאָכסאָל האָבן זיי פֿרֿיער ניט געוויסט, אַז לית דין ולית דיין, אַז יידן מעג מען טרעטן כטיט חוצות. און איר, חיים, האָט געמאַכט דעם חשבון אָן דעם בעל-הבית. געמיינט האָט איר, אַז ווי איר קומט אַהיים, וועט אייך עשו פֿאַלן אויפֿן האַלדז, און עס וועט ווערן קושעניש, אַ וישקהו אָן פינטעלעך... און ער וועט אייך זאָגן: יש לי רב אחי, יהי לך אשר לך. אָבער דער היינטיקער עשו איז ניט דער עשו פֿון חומש, און איר זייט אויך ניט יעקב. געקומען צוריק זייט איר אָן צוויי מחנות, און על אחת כמה וכמה קענט איר ניט זאָגן ווי יעקב: עם לבן גרתי ותרתי"ג מיצוות שמרתי.

ווען איר זייט אַנטלאָפֿן פֿון יידישקייט, האָט איר אייער פליטה פֿאַרשטעלט מיט הויכע נעמען. דער אויפֿגעקלערטער האָט גערעדט מיט גוואַלדיקער מליצה וועגן דער בת השמים, וועגן דער השכלה, און געמיינט האָט ער צו ווערן — אַן אַפֿטיקערל. געגלוסט האָט איר צום סיר הבשר פֿון מצרים. איינגראָבן זיך אין פֿלייש-טאָפּ און

קיינער זאל אייך ניט קוקן אין די אויגן, ווי דער קמצן וואָס האָט פֿיינט אַז מ'זיצט דערביי ווען ער עסט. ביי די אומות העולם איז דער עיקר דער יחיד, זיין ממשלה, זיין הנאה און זיין מנוחה. זיי פֿאַרשטייען אָבער, אַז אויב זיי זאָלן גיין מיטן גאַנג פֿון "כל דאליס גבר", וועט איינער אויפֿפֿרעסן דעם אַנדערן, האָבן זיי געמאַכט אַ מלוכה פֿון יחידים: שטער מיר ניט, וועל איך דיר ניט שטערן. ביי יידן איז דער יחיד כּמאן דלית דמי, דער עיקר איז דער ציבור. וואָס עס איז גוט פֿאַרן כלל ישראל, מוז זיין גוט אויך פֿאַר ר' ישראל. און ביז צו אייער מרידה האָבן יידן געלעבט אין איינעם ביים דאָווענען, ביים לערנען, אויף שִׁמְחות און אויף לויות. האָט איר אָבער געהעצט די שַׁבִּיט: איש לאהליך ישראל, קינדערלעך, מאַכט איטלעכער שבת פֿאַר זיך, ווי די אומות-העולם. און ניט בלויז ביים לעבן, שטאַרבן האָט איר אויך געוואָלט איטלעכער באַזונדער. מען זאָל אייך, נאָך הונדערט מיט צוואַנציק יאָר, ניט אויסמישן מיט די אַנדערע מתים, האָט איר אַ גאַנץ לעבן זיך געשטעלט מצבֿות. איינער דורך זיינע גרויסע מעשים; דער צווייטער דורך איינפֿונדעווען זיין ממשלה; דער דריטער דורך אַ פֿונאַנדערגעוואַקסענע פֿירמע אויף זיין נאָמען; און איר און אייער גלייכן — דורך שרייבן ביכער. אויפֿן פֿאַרזאָג: "איר זאָלט ניט האָבן קיין אָפּגעטער", האָט איר ניט עוּבֶר געווען. ניין! חלילה! איר האָט זיך אַליין געמאַכט פֿאַר אַ גאָט. איר האָט פֿאַרויסגעזאָגט אַ נבֿואה: דער מענטש וועט ווערן אַ גאָט. איז ער טאַקע געוואָרן אַ טייוול. און אייך ערגערט זייער שטאַרק, הלמאי מיר האָבן ניט קיין בנינים ווי אַט אַ דערמיט די פֿאַרגרינטע פֿאַרשימלטע שטיינערנע מענטשן, וואָס שטייען אין אַלע ווינקלען, אויף אַלע גאָרנס. גרייפלעך וואָלט איר זיך געשטעלט אַ דענקמאָל. און איר קוקט מיר עפעס אויפֿן בנין ווי איר וואָלט געזוכט אַ ליידיקן פֿענצטער, ווי איר זאָלט זיך קענען אַרויפֿשטעלן, ווי אַט יענער גולם... וואָס-זשע וואַרפֿט איר זיך, ר' היים? מיר האָבן דאָך אָפּגעשמועסט, אַז איר וועט ניט ווערן בייז? ניט אייך מיין איך. איך זאָג עס עלִּפי משל. נאָר אויב איר פֿילט זיך, מיין איך טאַקע אייך אויך! רשעים פֿים נגרש, די רשעים זיינען ווי אין ים די כּוואַליעס. יעדע פֿון זיי מיינט, אַז זי וועט אַריבערשפּרינגען דעם ברעג, כאָטש מיליאָנען כּוואַליעס ווערן פֿאַר אירע אויגן צעפיצלט. יעדער עולם-הזהניק קלערט, אַז אים וועט זיך איינגעבן וואָס קיין אַנדערן האָט זיך ניט איינגעגעבן. ווייסט איר דאָך שוין ווי אייך האָט זיך

אײנגעגעבן! נאָר אַנשטאַט צו זוכן אַ טרייסט אין רבונו-של-עולם און אין כלל ישראל, זוכט איר די גלעזערנע שערבלעך פֿון אײערע געפלאַצטע חלומות. און ווי ווייניק איר וועט ניט האָבן עולם-הבא, האָט איר עולם-הזה — נאָך אַ סך ווייניקער.

פֿונדעסטוועגן זײַנען ניט אַלע וועלטישע געווען פֿורקי עול לחלוטין. אַ טייל האָט נאָר געקערעכצט: ייִדישקייט האַלט אין איין וואַקסן. די גמרא אויף דער מישנה. דער אלפֿס אויף דער גמרא. דער בית יוסף אויפֿן טור. און דער ב"ח, דער ט"ז, און דער ש"ך אויפֿן בית יוסף. מען דאַרף אַראָפֿנעמען אַ ביסל, פֿדי דאָס איבעריקע זאָל זײַן לײכטער צו דערטראָגן. אָבער וואָס מער זיי האָבן זיך לײכטער געמאַכט, איז זיי דאָס געבליבענע געוואָרן אַלץ שווערער. און מיר איז גרינג צו פֿאַסטן צוויי מאָל אַ וואָך, און זיי האַלטן קוים אויס אַ תענית איין מאָל אַ יאָר. און אַז דער טאַטע האָט אַראָפֿגענומען אַ ביסל, האָט דער זון עס אַוועקגעוואָרפֿן בכלל. און ער איז גערעכט, דער זון! אויב אַזוי ווייניק, דאַרף ער עס לגמרי ניט. אַ האַלבער אמת איז קיין אמת ניט. אַ מענטש, בפֿרט אַ יונגערמאַן, באַדאַרף אַזאַ אמונה וואָס זאָל פֿאַרנעמען זײַן שכל און זײַן התלהבֿות. בײַ חרדים טוט מען אָן אַ יאַרמלקע אַ קינד פֿון אַ יאָר, ער זאָל זיך געווינען אין מיצוות. נאָר אַז אַ וועלטישער טאַטע הייסט זײַן אויסגעוואַקסענעם קדיש אין מיטן דרינען פֿרייטיק אויף דער נאַכט אַנטאָן אַ פֿאַפֿירענע יאַרמלקע און מאַכן קידוש, איז מעג עס טאַקע האָבן בײַם בחור אַ פנים פֿון חוזק. אַז אין בריאת-העולם גלייבט ער ניט, און אַז יציאת-מצרים איז בײַ אים אַ קנאַפֿער נס, און אַז שיר-השירים איז פֿאַר אים אַ ליד פֿון אַ פֿאַסטעך מיט אַ פֿאַסטושקע, רחמנא-ליצלן, און ניט קיין שיר פֿון אַהבֿה צווישן פֿנסת ישראל און הקדוש ברוך הוא, אָדער צווישן דער נשמה-יתרה און כִּבִּיכּוּל, — הײַנט צו וואָס זאָל ער, דער אויסגעוואַקסענער בײַ טאַג מאַכן קידוש און היטן שבת? און דער וואָס האָט געמײנט, אַז מען קען בלײַבן בײַ די יסודות און זיך אָפּזאָגן פֿון די ענפֿים, איז גלײַך צו אײנעם וואָס האַקט אונטער דעם בוים און וויל, אַז די וואָרצלען זאָלן ניט פֿוילן. האַרן נושאַ את נושאיו, די תורה טראָגט אונדז ווי אַן אָדלער זײַנע קינדער. פֿנשר יעיר קנו על גוזליו ירחף. ווי זשע קען דער אָדלער טראָגן, אַז מען האָט אים אָפֿגעשאָרן די פֿליגל?

איד האָב אייך שוין פֿריער געזאָגט, אַז אַ בעל-מוסר געדענקט זייער שאַרף די בקורת וואָס מען זאָגט אים. געדענקט איר ווי איר האָט אין ביאָליסטאָק אויף דער גאַס מיר אַריינגעזאָגט, אַז מיר אַנטלויפֿן אין פרישות און בדידות, ווייל מיר ווילן בעסער גאָרניט קיין עולם-הזה — איידער ווייניק עולם-הזה... דאָס איז אמת. מיר ווילן אַ גרויסן, שווערן שלחן-ערוך, נאָך מער מיצוות, נאָך מער דינים, נאָך מער סיגים. מיר ווייסן, אַז אַלע הנאָות פֿון לעבן זיינען ווי געזאַלצן וואָסער: וואָס מער דו טרינקסט, ווערסטו דאָרשטיקער. ווילן מיר אַ תורה וואָס זאָל אונדז אויספֿירן אין גאַנצן.

און ווען דער רבֿנו-של-עולם וואָלט געקומען צו מיר און געזאָגט: הערש, ביסט אַ בשר-ודם, ס'איז צו שווער תרי"ג איד וועל אַראָפֿנעמען אַ ביסל, ביסט ניט מחויבֿ, שרעק זיך ניט, עולם-הבא וועסטו קריגן ש"ו עולמות, און ביי תחית המתים וועסטו אויך זיין... איר פֿאַרשטייט, חיים, וואָס דאָס מיינט צו זיין ביי תחית המתים און זען אויפֿשטיין די אַלע יידן וואָס זיינען געפֿאַלן ביי מיינע פֿיס אין די לאַגערן? אוי, רבֿנו דעלמא כולא!... איז ווען דער אָבֿ הרחמים זאָל פֿון מיר פֿאַרלאַנגען ווייניקער מסירת נפֿש, וואָלט מיר דעמאָלט געווען זייער ביטער. און איד וואָלט מתפלל געווען: אָבֿ הרחמים, איד וויל ניט מיר זאָל ווערן גרינגער, איד וויל מיר זאָל ווערן שווערער. מחמת לעת עתה איז מיר נאָך צו גרינג. וואָס פֿאַר אַ האַפֿט קען האָבן דאָס לעבן פֿון אַ פֿליט, פֿון אַ יידן וואָס איז ניצול געוואָרן פֿון קרעמאַטאָריע, אויב ער זאָל זיין שטיקל געראַטעוועט לעבן ניט האַלטן שטענדיק גרייט עס מקריבֿ צו זיין פֿאַר דער תורה? אָבער איר, האָט איר כאַטש אַזאַ העזה צו דער וועלט ווי איד צום רבֿנו-של-עולם? ווען איר האָט געלערנט, זייט איר דאָך געווען אַזוי שטרענג, אַזוי גאוהדיק און שטאַלץ, איר האָט זיך געוואָלט דערגראָבן נאָר ביזקל גרונט פֿון אמת. איר האָט ניט געוואָלט מסכים זיין צום "תכלית הידיעה שלא נדע". "אַ תורה פֿון חוקים, וואָס איד קען ניט באַנעמען מיטן שכל, וויל איד ניט!" — האָט איר מיט פֿאַרריסנקייט געזאָגט. און איצט איז ביי אייך רעכט צו קריכן אונטערן טיש פֿון לעבן, טאָמער וועט אייך צופֿאַלן אַ ביינדל פֿון די טרייפֿע תענוגים, אַ פֿאַרדאָרט פֿזיתל עולם-הזה? אָט דאָס איז געבליבן פֿון אייער פֿאַרמעסט און שטאַלץ אין מלחמת-החיים? איד קוק אויף אייך און טראַכט: איד בין נאָך זייער ווייט פֿון דעם וואָס

איד דארף זיין. וואלט איד געשטאנען אויף א העכערע מדרגה, וואלט
מיין הארץ באדארף צעריסן ווערן פון רחמנות צו אייך. נאך סיי דער
מסית-ומדיח וואס האט אלץ אפגעלייקנט און סיי דער פוסח על שתי
הסעפים, וואס האט עפעס איבערגעלאזט, איז, אז זיי האבן געוואלט
באווייזן זייער אמיצות און שכל הישר — האבן זיי קודם כל
געזידלט דעם כלל ישראל, אז ער איז פארוועבט אין שפינוועבס פון
פילפול; אז ער לעבט אויף א בית-עולם פון שדים-מעשיות; אז ער
האנדלט אויף פוסטע מערק מיט שה"י פה"י, מיט מעקענע און ווינט,
און מיינט, אז הינטער דער איינגעפאלענער מיל אויפן שטעטלשן
בארג ענדיקט זיך די וועלט. דער סופר דער פיקח האט עס באשריבן
מיט גרויס אמנות און דער איש גס האט געלאכט. דערביי האבן נאך
די וועלטישע בעלי-מוסר מיט די משפילישע בערדלעך געזאגט א
פסוק: את אשר יאהב יופיח, זיי האבן, הייסט עס, ליב יידן, דערפאר
שטראפן זיי אונדז. אבער פאר אלץ וואס זיי האבן געזען אנדערש ווי
זיינען זיי געפאלן פורעים. אונדז האבן זיי אנגערופן "מה
יפיתניקעס" — און מיט זייער נשמה ווי מיט א שמאטע
אויסגעווישט די שטיוול ביי יעדן פריץ. מער ווי פון אלץ האט סיי דער
אפענער פורץ גדר און סיי דער וואס האט אונטערגעדאוונט און
אונטערגעזינדיקט, ביידע זאכן בשתיקה, כדי זיך ניט צו צעקריגן
מיט קיין צד ... מער ווי פון אלץ האבן זיי אפגעחוזקט פון דעם
"אתה בחרתנו". יחסנים, האבן זיי געלאכט, זיינען מיר? אז אך און
ווי צו אונדזער ייחוס! און דער אמת איז טאקע, אז איר זייט מיט
גארניט קיין יחסנים. די בני נח זיינען פארזאגט אויף שבע מיצוות.
און איינע פון זיי איז שפיכת דמים. (זיי האבן זיך שוין איין מאל
אויסגעהיט פון שפיכת דמים!) און אונדזער גאנצע
אויסדערוויילטקייט באשטייט נאך אין דעם, וואס מיר האבן
אפצוהיטן א שווערע תורה, וואס די אומות העולם זיינען ניט מחויב,
פונקט ווי די כהנים זיינען אויסגעטיילט צווישן אונדז, ווייל זיי האבן
מער הזהרות און מיצוות. אבער די וואס האבן אראפגעווארפן פון
זיך די יידישע קדושה זיינען בפירוש ניט מער יחסנים ווי אנדערע.
קיין יחסנים זייט איר ניט — נאך איר מוזט עס זיין! ווייל אזוי וויל
דער אייבערשטער — ניט איר! מיט טויזנטער יארן צוריק האט עס
דער אלוקי ישראל אנגעזאגט דורך יחזקאל הנביא: והעולה על
רוחכם היה לא תהיה, און וואס אייך קומט אויפן זינען, זיין וועט
ניט זיין, אשר אתם אומרים נהיה כגוים כמשפחות הארצות, וואס

איר זאָגט, מיר וועלן זיין ווי די פֿעלקער, ווי משפחות פֿון לענדער, חי אני, דער אייבערשטער שווערט ביי זיין לעבן — איר הערט: ביי זיין לעבן! — אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחמה שפֿוכה אמלוד עליהם, אויב ניט מיט אַ שטאַרקער האַנט, מיט אַן אויסגעשטרעקטן אַרעם, און מיט אויסגעגאָסענעם גרימצאָרן וועל איך קעניגן אויף זיי. איך פֿאַרטײטש עס אייך אויף ייִדיש, ווייל איר זײט נאָך אַ ייִדישער שרײַבער, איז שרײַבט זיך עס אַן אויף אייער שטערן. איר קרימט זיך. אַ פסוק איז פֿאַר אייך קיין ראיה ניט. אָבער דער דײַטש איז שוין אַ ראיה, האָ? הײַנט ווילט איר ניט געדענקען אייער אַמאָליקן חוזק צוליב די פֿאַרשניטענע ייִדן. אָבער מאָרגן, אַז איר וועט פֿאַרגעסן דעם חורבן, וועט איר זיך ווייטער אויסלאַכן פֿון דעם "אַתה בחרתנו". וויל איך אייך עפעס דערציילן.

בעת איך בין געלעגן אין לאַגער אויף דער ערד, און דער דײַטש האָט מיך געהאַקט מיט זײַנע געפֿאָדקעוועטע שטיוול, איז ווען אַ מלאך אלוקים בייגט זיך דעמאָלט אָן צו מיר, און זאָגט מיר אויפֿן אויער: הערש, אָט מאַך איך אין איין כהרף עין דו זאָלסט זיין דער דײַטש, איך טו דיר אָן זיין בגד, איך גיב דיר זיין רוצחישן פרצוף, און ער וועט ווערן — דו. זאָג נאָר איין וואָרט, און עס וועט געשען דער נס. ער וועט ליגן אין בלאָטע, און דו וועסט אים האַקן מיט די שטיוול אין דײַן ... אין זיין פֿאַרבלוטיקט פנים. איז ווען דער מלאך פֿרעגט עס מיר, — הערט איר, חיים? — וואָלט איך בשום אופֿן ניט מסכים געווען. אַפֿילו אויף איין רגע וואָלט איך ניט מסכים געווען צו זיין ער, דער דײַטש, מײַן פֿיניקער. צדק הדין וויל איך! נקמה נעמען אָן גזלן וויל איך! אָבער ווי אַ ייִד וויל איך עס. זײַנע שטיוול אויף מײַן גאָרגל האָב איך נאָך געקענט מיטן אייבערשטנס חסד אַריבערטראָגן, נאָר ווען איך מוז אַרויפֿשלעפֿן אויף מײַן פנים זיין מאַסקע, זיין רוצחישן פרצוף, וואָלט איך גלייך דערשטיקט געוואָרן ווי פֿון גאַז. און ווען דער דײַטש האָט געשרייען צו מיר: דו ביסט אַן עבֿד עבֿדים! האָב איך מיט אַפֿגעשטאַרבענע ליפֿן צו זיך געזאָגט: בהרת בי ...

און פֿרעגן וויל איך אייך פֿרעגן נאָר איין קשיא: ניט מער. וואָס עס איז געשען, ווייסט אַלע ייִדן. וכל בית ישראל יבֿכו את השרפֿה אשר שרף השם: אַלע ייִדן באַוויינען אַ דריטל פֿון אונדזער פֿאָלק וואָס איז אומגעקומען על קידוש השם. מער ניט אַ בעל רגש ווייס, אַז ניט

א דריטל פֿון בית ישראל איז פֿארשניטן געוואָרן, נאָר אַ דריטל פֿון אים אַליין, פֿון זײַן גוף, פֿון זײַנע אַברִים, פֿון זײַן נשמה. און ער איז איצט אַ בעל מום בפועל ממש. אַ חשבון מוזן מיר מאַכן. איר — אַזוי גוט ווי איך. און דער וואָס מאַכט ניט דעם חשבון איז אַ רשע מרושע, טעמפֿ און פֿאַרוואַקסן ווי די חיה אין וואַלד. איז לאָמיר ביידע מאַכן דעם חשבון: מעגן מיר על-פי מידת-הדין און מידת-הרחמים מוחל זײַן די רוצחים? נײַן מיר טאָרן ניט! עד סוף כל הדורות טאָרן מיר זיי ניט מוחל זײַן. און אויב אַ רוצח וואַלט אין הונדערט יאָר אַרום אויפֿגעוועקט אַ דערהרגעטן פֿון קבֿר און געזאָגט אַזוי צום קדוש: מיך שטיקט דײַן דם נקי, און איך קען ניט שטאַרבן, זיי מיר מוחל, סײַאז אַריבער הונדערט יאָר זינט איך האָב דיך אומגעבראַכט, און דו וואַלסט איצטער סײַ ווי סײַ געווען טויט ... וואַלט דער קדוש ניט געטאָרט מוחל זײַן דעם מערדער, ניט פֿאַר זיך און ניט פֿאַר זײַנע קינדער, וואָס זײַנען ניט געבוירן געוואָרן צוליב דער הריגה פֿון זייער פֿאַטער. און אויב ער וואַלט יאָ מוחל געווען דעם רוצח, וואַלטן אים, דעם קדוש, די אַנדערע קדושים ניט אַרײַנגעלאָזט צוריק אין גן-עדן און אַפֿילו ניט אין גיהנום. וואָרעם מוחל זײַן די רוצחים איז אַ פֿרישע רציחה, און דאָס מאַל — פֿון אַ ברודער קעגן אַ ברודער. נאָר ווי אַלע ווייסן, האַלטן גאָרניט די פֿייניקער בײַ בעטן מחילה. און צווישן די שופֿטים, די מנצחים אין דער מלחמה, זײַנען דאָ לרובֿ אַזעלכע, וואָס האָבן חרטה למאִי זיי האָבן אויפֿגעהאַנגען אַ הײַפֿל תּלינים. און די וועלט פֿון די ווייכהאַרציקע פֿעלקער האָט אַ נײַע סיבה אונדז פֿײַנט צו האָבן. צוליב אונדז, זאָגן זיי, האָבן זיי אומגעבראַכט דײַטשן, צוליב אונדז, די אַכזרים. און זיי אַליין, די געסטאַפּאַוועס מיט זייערע באַהעלפֿער מפּל אומה ולשון, גייען אַרום פֿראַנק און פֿרײַ און לעבן אין די הויפֿנס. זיי זײַנען בטוח, אַז קיין משפט אויף זיי וועט מער ניט קומען.

אַבער מיר ביידע טאָרן ניט צוטאָן מיט קיין אויג בײַ נאַכט. מיר טאָרן ניט אַנטלויפֿן פֿון די יללות, פֿון די אויגן און די אויסגעשטרעקטע הענט פֿון די אומגעקומענע; אויב מיר זאָלן אַפֿילו מוזן אײַנגעבראַכן ווערן פֿון אַנגסט און יסורים, טאָרן מיר ניט אַנטלויפֿן פֿון זייער געשרײַ. נאָר וואָס דען? איך ווייס, אַז דער חשבון איז נאָך ווײַט ניט פֿאַרענדיקט. און מעולם לאַ עלתה על דעתי, אַז

מחוץ דעם אל קנא ונוקם וועט עמעצער אין דער וועלט נקמה נעמען
פֿאַר די עופֿעלעך, וואָס געסטאַפּאַוועס האָבן אָנגעשטאַפּט אין די
באַנען קיין טרעבלינקע, און זיי האָבן געטראָטן מיט די שטיוול די
צאַרטע גופֿימלעך, כּדי אין די וואָגאַנען זאָלן קענען אַרײַנגיין וואָס
מער קינדער ... דערפֿאַר איז בײַ מיר נײַטאָ קיין ספֿק-ספֿקה, אַז דער
יום הגדול והנורא — הנה בא! און ווען איך הער ווי מענטשן
פּילפּולען זיך אין פּאַליטיקע, אין חשבונען אויס דעם מצבֿ פֿון די
כּוחות, און דעם ייִחוס צווישן די מדינות — ווייס איך, אַז ס'איז
נאָך דאָ אַן אַנדער בוכהאַלטעריע געשריבן מיט בלוט און פֿײַער. און
ס'איז נײַט שײַך בײַ מיר צו פֿרעגן, צי איך וויל עס יאָ, צי איך וויל עס
נײַט? — אַזוי מוז עס זײַן! און דאָס האַלט מײַך, איך זאָל קענען רוֹיִק
גיין מײַן וועג אין עבֿודת-הבורא. אָבער איר, חיים, ווי אַזוי עסט איר
און שלאָפֿט און לאַכט און גײט פֿאַרפּוצט, איר דאַרפֿט זיך דאָך
פֿרײַער אויסחשבונען? ווי קענט איר זיך שטופן אין דער וועלט בעת
איר ווייסט, אַז זי חבֿרט זיך מיט די רוצחים פֿון אײַערע בני בית?
איר האָט דאָך געגלייבט אַז די וועלט גײט צו בעסער! אײַער וועלט
איז דאָך אונטערגעגאַנגען! איר האָט עפעס געלערנט פֿון דעם, אָדער
נײַט? איר דאַרפֿט מײַך אויך פֿרעגן די זעלבע קשיא: און וואָס האָט
איר געלערנט? ענטפֿער איך אײַך: איך בין געוואָרן נאָך מער מאַמין.
וואָלט איך געבליבן אויף דער זעלבער מדרגה פֿון אמונה ווי פֿרײַער,
וואָלט עס געווען אַ בזיון פֿאַר די קדושים. מײַן ענטפֿער איז: — נאָך
מער מסירת-נפֿש פֿאַרן רבונו-של-עולם. שרײַען עד כלות הנפֿש: כּי
עליך הורגנו כל היום. אַרומגיין ביז יציאת הנשמה, מיט אַ
צעכראַסטעט האַרץ און אויפֿגעהויבענע הענט צום הימל: טאַטע-
פֿאַטער, נאָר דו ביסט אונדז געבליבן! אָבער וווּ זײַט איר
פֿאַרויסגעגאַנגען, אָדער צוריקגעגאַנגען? וואָס האָט זיך בײַ אײַך
געביטן? וואָס איז אײַער ענטפֿער? —

ח

דער ראַסיינער האָט גערעדט מיט אַ טרוקענעם פֿײַער און האָט זיך
אַלץ מער צעפֿלאַקערט פֿון זײַנע אײַגענע רײַד. איך האָב געזען ווי ער
לאָדט אויס אַ פֿאַרשטיקטן כּעס. ענדלעך איז ער אַנטשוויגן געוואָרן
מיט פֿאַרביסענע ליפּן ווי ער וואָלט זיך אַליין מיט גוואַלד באַפֿוילן צו
שווייגן. זײַן שטומקײט האָט בולטער געמאַכט די פֿאַרשפיצטע

בייניקייט פֿון זיין גוף. ער האָט פֿאַרלייגט אַ פֿוס אויף אַ פֿוס, דעם לינקן עלנבויגן אויסגעבויגן אין אַ שאַרפֿן ווינקל, אים איינגעגראָבן אין דאָרן קנעכל פֿון זיין אייבערשטן פֿוס, מיט דריי פֿינגער זיך איינגעקלעמט אין זיין געדיכטער באָרד ביי דער גאָמבע, און מיט אַן אַראָפּגעלאָזטן קאָפּ אַרויפֿגעקוקט צו מיר פֿון אונטער די געדיכטע ברעמען מיט אַן אָנגעשפיצטן בליק. דערווייל איז די אָוונטיקע בלויקייט געוואָרן טונקעלער. די שטיינערנע פֿיגורן אַרום האָטעל דע וויל האָבן זיך איינגעשרומפֿן ווי דערשראָקענע פֿון דעם ראַסיינערס רייד און פֿאַמעלעך זיך אַריינגערוקט אַלץ טיפֿער אין די נישעס פֿון די ווענט. דער אַלטער פֿאַריזער ראָטהויז איז געלעגן אין האַלבער פֿינצטערניש. ער האָט אויסגעזען ווי אַ ריזיק-געוואַקסענע כימערע וואָס איז פֿון נאָענטן מיטל-עלטערלעכן קלויסטער "די הייליקע מוטער פֿון פֿאַריז" אַראָפּגעפֿלויגן אויף דעם פּוסטן "פּלאַץ פֿון די גרויזאַמקייטן". די אָנגעצונדענע עלעקטרישע לאַמפֿן האָבן איינגעפֿלעמלט אין אַ מאַטער גרינקייט די אַרומיקע געגנט. שוואַרצע גלאַנציקע אויטאָס האָבן זיך געגליטשט אָן גערויש איבער דעם אַספּאַלט. אַ שיטער דראָבנע רעגנדל האָט אַ טריף געטאָן. באַלויכטענע פֿענצטער האָבן זיך געשפיגלט אין פֿייכטן ברוק. די דורכגייער אויף דעם אַנטקעגנדיקן טראָטוואַר האָבן מיר אויסגעזען ווי זיי וואָלטן זיך באַוועגן מיט שטילע געהיימע טריט הינטער אַ זיידענעם דינעם פֿאַרהאַנג, געוועבט פֿון זומערדיקן רעגן. פֿון אונדזער פֿאַרשאַטנטן ווינקל אַרום דעם ליידיקן סעדל האָב איך אַריבערגעקוקט אויף דער אַנדערער זייט. אין עלעקטרישן שיין האָבן די רעגן-טראָפֿנס אין דער לופֿט אויסגעזען ווי מיליאָנען פֿייער-פֿליגעלעך וואָלטן זיך געאיילט פֿון הימל צו דער ערד מיט אַ פֿאַרשמייטער פֿרייד. מיך האָט אַ צי געטאָן זיך אויסצומישן אין מענטשן-שטראָם וואָס האָט געפֿלייצט אויף די אַרומיקע באַלויכטענע גאַסן. איך האָב זיך אַ ריר געטאָן און דערשפּירט ווי שפּילקעס קריכן אַרום אין מיינע אָפּגעזעסענע גלידער. דער לייכטער רעגן האָט גלייך אויפֿגעהערט. הערש איז געזעסן נעבן מיר אַ פֿאַרוואַקסענער מיט טויבקייט, זיינע פלייצעס האָבן געשטאַרצט שטעכיק און זיין אָנגעבויגענער קאָפּ איז איינגעזונקען אין דער שוואַרצקייט. ער האָט געוואַרט אויף מיינ ענטפֿער.

— ר. הערש, האָב איך לסוף געזאָגט, איך האָב אייך געהערט און צייטנווייז האָט זיך מיר געדאַכט אַז איך הער זיך אַליין. און זאָגן אַ

ליגן זיך אליין איז שווערער ווי זאגן אַ ליגן יענעם, וועל איך אייך
ענטפֿערן ווי דעם אייגענעם געוויסן, ניט סתם יוצא צו זיין און ניט
כדי אַרויסצוגיין דער מנצח. איך בין אויך ניט מחויבֿ אַלץ צו קענען
פֿאַרענטפֿערן. איך האָלט גאָרניט אַז ס'איז אַזאַ גרויסע מעלה ווען אַ
מענטש האָט ניט קיין ספֿקות. ותדע, אַז פונקט ווי די גרויסקייט פֿון
מאמינים ליגט אין זייער תמימות און גאַנצקייט, ליגט די גבורה פֿון
וועלטישע בעלי-מחשבות אין דעם וואָס זיי קענען איינשטעלן און
לעבן מיט ספֿקות. איר האָט איינער אמת ניט אויסגעפֿונען, נײַערט
מקבל געווען אַ פֿאַרטיקן. ווען מען פֿרעגט אייך אויף איינערער אַ
הנהגה וואָס איר אליין ווייסט ניט איר כוונה, ענטפֿערט איר: מעשה
אַבותי בידי. אַ מענטש איז אַ מורד על-פי רובֿ אין זיין יוגנט, אויף
דער עלטער זוכט ער מנוחה. איר האָט געהאַט מנוחה הנפֿש אין דער
יוגנט, און איך האָב עס אויך ניט איצטער, ווי איר האָט עס מיר אַ
מאָל פֿאַרויסגעזאָגט. אָבער איז דען איינער מנוחה הנפֿש אַ ראיה אַז
דער אמת איז מיט אייך? בײַ איינער גאַנצן קענען זיך מִפֿקיר זיין, איז
דאָ אין אייך אַ צופֿרידנקייט מיט זיך אליין. איך בין, זאָגט איר,
געבוירן געוואָרן אין אַ כּתנת פסים — מיטן אמת. און איינער משל
מיטן הונט וואָס וויל באַווייזן אויף ביידע חתונות איז בפֿירוש אַ
גראַבער און אַ גאוהדיקער משל, דערצו נאָך איז ער אַ פֿאַלשער.

דעם "אַלטן", דעם מיסד פֿון נאָוואַרעדאָק האָט מען גערופֿן דער
"בעל החורים", ר. יוסף-יוזל זאָל האָבן אָפּגעזעסן יאָרן-לאַנג
אָפּגעזונדערט אין אַ וואַלד-שטיבל מיט צוויי לעכער אין דער וואַנט,
דורך איין עפֿענונג האָט מען אים דערלאַנגט מילכיקס און דורך דער
צווייטער — פֿלישיקס. ווען ער איז אַרויס פֿון זיין התבודדות אין
דער וועלט, איז געוואָרן זיין שיטה: מילכיקס אָדער פֿלישיקס,
אָהער אָדער אַהין, נאָר ניט קיין פֿאַרעווע ייִדישקייט. אָט די תורה
האָבן זײַנע תלמידים, און איר בתוכם, איבערגענומען. אויך מיר זוכן
גאַנצקייט, ניט קיין פֿאַרעווע פשרה. און איינערע רייד, אַז אונדז האָט
זיך פֿאַרוועלט אַ קליין תורהלע, אונדז זאָל ווערן גרינגער — זײַנען
סתם דברים בעלמא. גראַד פֿאַרקערט, מיר מאַכן זיך נאָך שווערער,
ווייל מיר נעמען אויף זיך אַ דאָפֿלטן חובֿ הן לגבי ייִדישקייט און הן
לגבי וועלטישקייט. מיר ווילן ניט אַז אונדזער ייִדישקייט און
וועלטישקייט זאָלן לעבן אין אונדזער שטוב ווי צעקריגטע מאַן און
ווייב. איז זוכן מיר צוזאַמען צוברענגען מאַן און ווייב אין אַזאַ

שלום, אז קיינער זאל זיך ניט דארפן אפזאגן פון זיין רעכט און זיין
 באראקטער, נאר פון זיינע משוגעתן. און אין נמשל מיינט עס:
 געפינען דעם תוך פון יידישקייט און וועלטישקייט וואס קענען גיין
 צוזאמען. איר האט געזאגט, אז ביי יידן איז אלע מאל געווען דער
 עיקר דער ציבור, ניט דער יחיד, ביז מיר זיינען געקומען און חרוב
 געמאכט דעם כלל. אונדז האט זיך פארוועלט זיין ווי די גוים וואס
 ביי זיי איז דער עיקר — "איד". און כדי מיר זאל וויי טאן, האט איר
 מיר דווקא געוואלט איינרעדן, אז איד וויל ארויפקריכן אויפן
 האטעל דע וויל און זיך דארט אוועקשטעלן ווי א לעבעדיקער
 דענקמאל נאך זיך אליין. איר מעגט דאך אפחוזקן, ווארעם איר זייט
 מכוון לשם שמים. וועל איד ניט אנפאנגען איצטער אייך דערציילן
 מעשיות פון היסטאריע וועגן פרנסים, תקיפים און נגידים וואס
 האבן געמאכט דעם כלל-ישראל פאר זייער פוס-בענקעלע. אנטקעגן
 דעם וואס איר זאגט, אז ביז מיר זיינען געקומען איז ביי יידן געווען
 אלע מאל דער עיקר דער ציבור ... איד וועל אייך ענטפערן: יא.
 אונדזער וועלטישקייט איז אין באפרייען דעם יחיד. איר טענהט אז
 דער מענטש דארף זיין אייגענעם "איד" אויסרייסן ווי קראפעווע.
 נאר זינט הונדערטער יארן זיינען מענטשן געגאנגען אויף אלע
 פיניקונגען און טויטן, כדי דער רביס זאל באשטיין פון זאטע און
 פרייע יחידים. ס'איז שוין איצט רעכט פינצטער, קען איד אייך ניט
 ווייזן די דענקמעלער פון די מענטשן וועמען מען האט אראפגעהאקט
 די קעפ, ווייל זיי האבן דווקא געוואלט פרייהייט, גלייכקייט און
 ברידערלעכקייט פאר אלע מענטשן. נאר וואס טויג מיר צו זוכן
 גבורים ביי פרעמדע פאלקער און פון אמאליקע תקופות? איד קען
 אייך איצט אנהייבן לייענען א מגילה און ענדיקן איבערמארגן וועגן
 יינגלעך און מיידלעך פון אונדזער גאס, וואס האבן אפגעפינצטערט
 זייער יוגנט אין די תפיסות, ווייל זיי האבן דורכויס געוואלט
 איבערמאכן די וועלט. און איר אליין ווייסט גאנץ וויל פון יידישע
 ארבעטער וואס האבן געפירט מלחמות אין אונדזערע צייטן און אין
 לאנגאניקע צייטן מיט אלע נוגשים און שוטרס. מער ניט איר
 פארגינט ניט, אז אויך פרייע זאלן קענען זיך מקריב זיין — שרייט
 איר, אז זיי זיינען אוועק פון יידישקייט בלויז צוליב טרייפע הנאות.
 דאס איז שקר מוחלט. איד האב געקענט אויף אונדזער גאס אזוי
 פיל "מבקשים" ווי אין נאוארעדאק — און נאך מער. איר, ר.
 הערש, האט מבטל געווען די וועלט, זייט איר פארקראכן אויף א

בוידעם. אָבער די דאָזיקע יונגעלייט וואָס האָבן שטאַרק ליב געהאַט דאָס לעבן, האָבן זיך מַפְקיר געווען — אויפֿצורייכטן די וועלט. הייַנט וואָס פֿאַר אַ תּבִּיעָה האָט איר צו אונדז פֿאַר דער וועלט? איר אַליין האָט געזאָגט אַז מיר האָבן געחלומט פֿון אַן אַנדער וועלט אַ בעסערער — איז דאָך מעיקרא דדינא פירכא. מיר זיינען געגאַנגען אין דער וועלט מיט אונדזער אייגענער וועלט, ווי די ייִדן אין מדבר האָבן געטראָגן דעם אָרון מיט די לוחות הַבְּרִית, כּדי אַרײַנצוגיין אין לאַנד פֿנען מיט אַן אייגענער תּוֹרָה. איר לאַכט אַ וויסט געלעכטער: איר האָט זיך אָפּגענאַרט, זאָגט איר. פֿרעג איך אייך: זאָגט איר זיך אָפּ פֿון ייִדישקײַט, ווייל די שומרונים, די כּוּתִים און די קאַראַימער האָבן פֿאַרקרימט און פֿאַרקריפֿלט תּוֹרָה משה?

אָבער פֿאַר וואָס דאַרף איך זיך פֿאַר אייך פֿאַרענטפֿערן? איר זעצט מיך אַוועק אויף איין באַנק מיט די רוצחים און מאַנט בײַ מיר אַ חשבון פֿאַר דער וועלט. איך קען זיין ניט קיין ערגערער קטגור ווי איר זײַט. איך קען אויף אייך שרײַען און בײַ אייך מאַנען. איר זײַט שולדיק אויב מיר זיינען אַוועק צו ווייט פֿון ייִדישקײַט! איר האָט פֿאַרמאַכט טיר און טויער און ניט אַרויסגעלאָזט אין גאַס. טאַמער האָט איינער אַרויסגעשטעקט דעם קאַפּ און איר האָט אים ניט געקענט אַרײַנשלעפּן צוריק פֿאַר די פֿיס, האָט איר אים אַרויסגעשטויסן אין דרויסן און הינטער אים פֿאַרקלאַפט די טיר מיט קללות. האָט ער ניט געהאַט ווי צוריק צו גיין, איז ער אַוועק נאָך ווייטער ווי ער האָט אַליין געוואָלט. איר זײַט פֿון דור צו דור געוואָרן פֿאַרפֿרימטער און פֿינצטערער. איר האָט פֿאַרשטאַפֿטע הערצער און טויבע אויערן פֿאַר אַלע חכמות פֿון דער וועלט. דאָס זיינען דברים־בטלים, לאַכט איר. ווען איר קענט, שטעלט איר ווידער אין קונע, ווי דער ווילנער גאָן האָט עס געטאָן מיט אַ פֿרומען משכּיל וואָס האָט זיך דערוועגט צו זאָגן, אַז די בעלי-המדרש זיינען ניט געווען קיין גרויסע מדקדקים. איר וואָלט נאָך הייַנט פֿאַר דעם קלענסטן חטא עיקר מן השורש געווען. נאָר ווייל איר קענט ניט, קריגט איר אַ קורצן זכּרון. איר געדענקט ניט, פֿלומרשט, אייערע רדיפֿות אויף איטלעכן וואָס האָט זיך דערוועגט צו זאָגן עפעס אַנדערש ווי איר אָן אַן אַסמכתא פֿון חז"ל און אַפֿילו מיט אַן אַסמכתא. אַ לעבן-לאַנג האָט איר געלערנט דעם "מסילת ישׂרים". ווייסט איר כאַטש וויפֿל מען האָט געיאָגט זיין מחבר, וויפֿל חשדים

מען האָט אויף אים אַרױפֿגעװאָרפֿן, װיפֿל בלוט-צאָפעניש מען האָט אים פֿאַרשאַפֿט און זיך געראָיעט אין זײַנע כתָבִים — װײַסט איר עס כאָטש? און איר אַלײן האָט זיך דען נײַט געראָיעט אין די קעסטלעך פֿון די ישיבֿה-ײַנגלעך און געזוכט דאָרטן בײַכלעך? און אַפֿילו אין דעם מאָמענט איז דען נײַטאָ אין אײַער קול — דער קול שװַר פֿון חרם? און ברענען נײַט אין אײַערע אױגן די שװאַרצע לײכט פֿון חרם? און מײַנט איר אין דער אמתן, אַז מײַט אײַער קאָכעניש האָט איר מער לײב ייִדן װי די סװַפֿרים װאָס האָבן געבלוטיקט װען זײ האָבן געשריבן בקורת אויף דער ייִדישער קהילה? און האָט איר זײ נײַט געלייגט אונטערן פֿאַרקאַן, אויב נאָר איר האָט געקענט, און קײן מצבֿה נײַט געשטעלט? װי װײַט איר פֿילט זיך פֿרעמד פֿון אַלע װעלטישע ייִדן זע איך גאָר באַזונדער אין דעם װאָס די גאַנצע צײַט האַלט איר אין אײַן איבערקײַען "מיר" און "איר". מיר לײַדן נעבעך אומזיסט, לאַכט איר, מיר װילן נײַט זײַן קײן ייִדן — און מוזן. מיר האָבן נײַט קײן רעכט זיך צו האַלטן פֿאַר "אַתָּה בחרתנוניקעס", זאָגט איר. איר װאָלט זיך באַדאָרפֿט שעמען! איר רעדט אָן בושה, רעדט איר. לױט אײַך קומט אױס אַז דער דײַטש האָט אַ טעות געמאַכט װאָס ער האָט אונדז אָנגענומען פֿאַר ייִדן. אָבער דעם זײַער מיאוסן טעות — מאַכט איר. די שװאַי-ישראל װײַסן גוט אַז מיר זײַנען אַלע די זעלבע, זײ זאָגן עס אָפֿן. און נײַט בלױז פֿאַר די שװאַי-ישראל, נאָר אױך פֿאַרן רבֿנו-של-עולם זײַנען מיר די זעלבע. איר הערט װאָס איך רעד צו אײַך? די זעלבע! אויף יענער װעלט װעט אײַער נשמה קײן יאַרמלקע, קײן באָרד און פאות נײַט טראָגן. אײַער נשמה װעט דאָרט קומען אַ נאַקעטע — װי מײַנע. לױט אײַך קומט אױס, אַז דער אמתער פֿלל-ישראל איז אַ הײפֿל הערש ראַסינערס. אַלע איבעריקע זײַנען פֿערטל ייִדן, צענטל ייִדן. װאָס זאָג איך? דאָס אױך נײַט. װאָרעם איר זאָגט, אַז ייִדישקײט טײלט זיך נײַט: גאָר אַדער גאָרנײַט. מאַכט איר אונדז נאָך טױזנטער מאָל אַרעמער אין צאָל װי מיר זײַנען.

אַ ריכטיק װאָרט האָט איר געזאָגט, אַז נײַט אַ דריטל פֿון אונדזער פֿאָלק איז אומגעקומען, נאָר אַ דריטל איז געװאָרן אױסגעהאַקט פֿון לײב און נפֿש פֿון אײַטלעכן געבליבענעם ייִדן. איז אין דער אמתן פֿאַר אײַך, ר. הערש, אומגעקומען אַ דריטל פֿון אונדזער פֿאָלק? דער סך-הכל פֿון אײַערע רײד איז — נאָך אַ מאָל דאָס זעלבע! — אַז װער עס

היט ניט אָפּ אייער ייִדישקייט, איז ניט קיין גאַנצער ייִד. הייסט עס, אַז די צאָל פֿון די אומגעקומענע ייִדן זיינען ניט לויט דער צאָל פֿון די פֿאַרברענטע גופים? זעט איר צו וועלכער אַכזריות אייער קיצוניתדיקע פֿרומקייט מוז אייך דערפֿירן.

באַטראַכט און ענטפֿערט זיך אליין. אָט די ייִדן וואָס האָבן ניט אַריינגעקלערט וועגן דער הויכער מטרָה פֿון מענטשן, און זיי האָבן ניט אונטערגעהאַלטן ווי למד-וואָוּניקעס די וועלט, נאָר געלעבט אַן אַרעם לעבן פֿאַר זיך, פֿאַר ווייב און קינד; אָט די ייִדן וואָס זיינען אויפֿגעשטאַנען צו דער פראַצע אַן "מודה אני" און געגעסן זייער שוואַרץ ברויט אַן המוציא; אָט די ייִדן וואָס האָבן אַריינגעהאַרעוועט אין שבת און ניט אָפּגעהיט כּדבעי יום-טובֿים; אָט די ייִדן וואָס האָבן הכּנעהדיק און געדולדיק געוואַרט ביים עולם-הזהדיקן טיש טאַמער וועט זיי צופֿאַלן אַ ברעקל ווי איר, דער פּרוש. דער נאָוואַרעדקער מתבודד לצעוועט פֿון זיי: אָט די ייִדן וואָס האָבן געלעבט אין שכנישאַפֿט, אין קליינע קריגערייען און אין איבערבּעטן זיך, און אַזוי זיינען זיי אומגעקומען אין איינעם — איר לאַזט זיי אַריין אין אייער גן-עדן אָדער ניט? און וווּ וועלן זיי דאָרטן זיצן, אין מזרח מיט די בעלי-מוסר, אָדער ביי דער טיר מיט די פֿיס אין דרויסן? דער איש פשוט איז אַ קדוש וטחור. ווייל ער איז אומגעקומען ווי אַ ייִד, וועט איר מיר זאָגן. נאָר אויב ער איז געבליבן לעבן — איז ער אַ רשע און אַ טרייפֿנאַק, ווייל ער גייט ניט אין אייער דרך? אָט דאָס איז אייער רחמנות און ליבשאַפֿט צום כלל-ישראל? און איר האָט נאָך די העזה צו רעדן אין זייער נאָמען און זאָגן, אַז איר זייט עס דער שליח ציבור פֿון די קדושים... וואָס רייסט איר זיך אויף? איר ווילט אַנטלויפֿן? איר האָט דאָך געחלומט מיט מיר זיך צו טרעפֿן און זיך אויסטענהן, האָט איר מיר פֿאַרזיכערט. קענט איר בלויז רעדן און ניט הערן? נאָוואַרעדקער בעל-מוסר, זעצט זיך אַוועק און הערן ביזקל סוף. אויב אייך זיינען אַזוי פֿרעמד די וועלטישע] 32* [ייִדן, היינט ווי קען איר שוין האָבן טענות וואָס פֿון אייך בלאַזט אַ פֿינצטערניש און אַ שינאה צו דער גאַנצער ניט-ייִדישער וועלט? לאַמיר אָבער, ר. הערש, זיך מער ניט קריגן און באַרעכענען רויק. מעגן מיר פֿיינט האָבן די גאַנצע ניט-ייִדישע וועלט? איר ווייסט פונקט ווי איר אַז עס זיינען געווען אַזעלכע וואָס האָבן געראַטעוועט ייִדן. וועל איר זיך מיט אייך ניט אַריינלאַזן אַ חשבון

וויפל עס זיינען געווען אזעלכע. פֿאַר מיר איז גענוג אז איר ווייסט פֿון עטלעכע. און פֿון איינעם אַזאַ פֿאַל וויל איך אייך דערציילן.

אין ניינצן זעקס-און-פֿערציקסטן יאָר, אין פּוילן, בין איך איין מאָל געווען אויף אַ קליינעם צוזאַמענקום לכּבֿוד אַ פּאָליאַק, אַ קריסט, אַן אַלטער דאָקטאָר וואָס האָט אויסבאַהאַלטן אַ צענדליק ייִדן אין אַ צימערל הינטער אַ וואַנט, פֿאַרשטעלט מיט פּאָליצעס ביכער. אויף אַט דער קליינער אַסיפֿה אין אַ האַלב טונקעלן חדר זיינען מיר געזעסן אַרום אַ טיש. מיר האָבן דעם דאָקטאָר ניט געלויבט, ניט גערעדט וועגן דברים העומדים ברומו של עולם, וועגן דער מענטשהייט און וועגן העלדישקייט, אויך ניט וועגן ייִדן און פּאָליאַקן. מיר האָבן אים פשוט אויסגעפֿרעגט ווי אַזוי האָט ער ניט געהאַט קיין מורא צו באַהאַלטן אַ צענדליק ייִדן הינטער דער וואַנט פֿון זיין קאַבינעט? דער דאָקטאָר, אַ קליינינקער, אַ גרוינינקער, האָט די גאַנצע צייט געשמייכלט קינדיש און געדאַנקט אַ פֿאַרשעמטער פֿאַרן כּבֿוד, מישטיינס געזאָגט, וואָס מיר גיבן אים אַפּ. אויף אונדזער פֿראַגע, האָט ער געענטפֿערט מיט אַ נידעריק קול, ממש געשטאַמלט, אַז ווען ער האָט באַהאַלטן די ייִדן, איז ער געווען זיכער, אַז ווי באַלד ער טוט אַ גוטע זאַך, וועט אים קיין שלעכטס ניט געשען.

דאָ אין פֿאַריז איז דאָ אַ זקנה אַ ליטווינקע, איך קען זי גוט. אַלע ווייסן אַז זי האָט אין ווילנער געטאָ געראַטעוועט ייִדן און באַהאַלטן אויך — ספֿרים. די דייטשן האָבן זי פֿאַרמשפּט צום טויט. עלִפי נס איז זי ניצול געוואָרן. מען האָט זי פֿאַרשיקט קיין פֿראַנקרײַך אין אַ לאַגער. זינט דער באַפֿרייונג דרייט זי זיך אַרום צווישן ייִדישע פּליטים. און אַט די פֿרוי איז אַן אַלטע רעוואָלוציאָנערקע, אַן אַטעיסטקע, דאָס הייסט, זי גלייבט ניט אין גאָט, להיפּוד פֿון פּוילישן דאָקטאָר וואָס איז אַ פֿרומער קריסט.

שטעלט זיך פֿאַר אַז די גרויע אַלטיטשקע, דער פּאָליאַק און די ליטווינקע, דער קריסט און די רעוואָלוציאָנערקע, זיצן ביידע די גאַנצע צייט פֿון אונדזער שמועס דאָ אויף דער באַנק לעבן אונדז. זיי רעדן ניט, זיי הערן זיך בלויז צו צו אַלץ וואָס איר האָט דאָ געזאָגט. זיי זיינען איבערגעשראָקן פֿון אייערע טענות, נאָר ניט אין פּעס, ווייל זיי פֿאַרשטייען אַז אייער שינאה נעמט זיך פֿון אונדזער בראַך. זיי

האַבן אויך ניט קיין חרטה וואָס זיי האָבן מציל געווען ייִדן, זיי פֿילן נאָר אַ דריקעניש אין האַרץ, אַ גרויסן ווייטאַג. פֿאַר וואָס, קלערט איר, האָבן זיי געראַטעוועט ייִדן? קיין געלט און קיין קליידער האָבן זיי ניט גענומען. דער פֿרומער קריסט האָט קיינעם ניט געפרוּווט אָפּשמדן. די רעוואָלוציאָנערקע האָט קיינעם ניט געוואָלט מאַכן פֿאַר אַן אַטעיסט, אַדרבא, זי האָט נאָך באַהאַלטן ייִדישע ספֿרים. זיי האָבן געראַטעוועט ייִדן ניט בלויז צוליב רחמנות, נײַערט אויך צוליב זיך אליין. זיי האָבן געוואָלט דערווייזן פֿאַר זיך גופּא — קיינער האָט דאָך ניט געטאָרט וויסן — אַז ניט די גאַנצע וועלט באַשטייט פֿון גזלנים און גלייכגילטיקע צו יענעמס אומגליק. די אַלטיטשקע האָבן געוואָלט ראַטעווען זייער אמונה אין מענטשן צוזאַמען מיט די לעבעדיקע ייִדן. איצט קומט איר און לייקנט אין דער גאַנצער וועלט וואָס איז ניט איבערגעגעבן צו פֿרומער ייִדישקייט. און אַט די צוויי אַלטיטשקע זיינען דאָך ניט איבערגעגעבן צו פֿרומער ייִדישקייט. פֿרעג איך אייך: וווּ האָט איר אין אייער וועלט אַ ווינקל פֿאַר דער גרויער פֿאַר? איר טרייבט זיי דאָך אַרויס אין דער פֿינצטערער נאַכט. געקומען צו דער באַנק זיינען זיי איטלעכער באַזונדער, זיי האָבן זיך ניט געקענט, און אַוועקגיין וועלן זיי אָנגעבויגענע אויף זייערע שטעקעלעך אויך איטלעכער באַזונדער, ווייל זיי שעמען זיך צו קוקן איינע די אַנדערע אין פנים צוליב זייערע אָפּגענאַרטע חלומות. דער זקן מיט דער זקנה האָבן געמיינט אַז מיר געהערן אַלע צו איין בעסערער וועלט, און איר פֿאַרשפּייט אַט די וועלט. וואָס וועלן זאָגן די געראַטעוועטע ייִדן אויף דעם וואָס איר פֿאַרטרייבט זייערע רעטער? איר וועט זיי, די חסידי אומות העולם, אַרויסנעמען פֿון כלל-גוים און אַרייננעמען אין אַ באַזונדערע מחיצה? זיי האָבן ניט איינגעשטעלט זייער לעבן, כדי ר. הערש ראַסיינער וואָס האָט פֿיינט אַלעמען, אַלעמען, זאָל זיי מאַכן אַ יוצא מן הכלל.

אַבער פֿאַרט וואָס האָט זיך ביי אייך געביטן נאָך אַזאַ חורבן? — פֿרעגט איר. און וואָס האָט זיך ביי, ר. הערש, געביטן? ענטפֿערט איר אויף דעם, אַז איר זייט נאָך מער געשטאַרקט געוואָרן אין אייער אמונה. קום איך צו גיין און זאָג אייך אָפֿן אין פנים: אייער ענטפֿער איז אַ נעבעכדיקער און קלאָגעדיקער. איך נעם ניט אָן בשום אופן אייער תשובָה. די אייביקע שאלה פֿון "צדיק ורע לו, רשה וטוב לו", געפֿלט אויף אַ מיליאָן אומגעבראַכטע קינדער, מוזט איר פֿרעגן ביי

גאָט. דאָס וואָס איר ווייסט פֿאַרויס, אַז מען וועט אייך פֿון הימל ניט זאָגן קיין תירוץ — איז קיין ענטפֿער ניט פֿאַר וואָס איר פֿרעגט ניט. זייט איר, ר. הערש, אַזאַ מאמין ווי איוב, מוזט איר האָבן אַזוי פֿיל מוט ווי ער און שרייען צום הימל: "הן יקטלני לו איחל אך דרכי אל פניו אופיח, גאָט זאָל מיר אַפֿילו טויטן, וועל איך צו אים האָפֿן, נאָר מיינע וועגן וועל איך פֿאַר אים אויפֿווייזן". האָט אַ מענטש ניט געזינדיקט, טאָר ער זיך ניט דערקלערן פֿאַר שולדיק. און מיר, ווען מיר זאָלן אַפֿילו זיין טייוואָלים, האָבן מיר ניט געקענט אַזוי זינדיקן, אונדזער שטראָף זאָל זיין — אַ מיליאָן אומגעבראַכטע קינדער. דערפֿאַר איז אייער ענטפֿער אַז איר זייט געוואָרן נאָך מער מאמין — אין גאַנצן קיין ענטפֿער ניט, ווי לאַנג איר מאַנט ניט ביים הימל קיין חשבון.

ר' הערש, מיר זיינען ביידע טויט-פֿאַרמאַטערט און אויסגעברענט פֿון אַ גאַנצן טאָג רעדן און זיך אַמפֿערן. איר פֿרעגט, וואָס האָט זיך ביי מיר געביטן? דאָס טאַקע וואָס איך וויל מיט אייך שלום, וואָס איך האָב אייך ליב אַהבֿת-נפֿש. איך האָב אייך קיין מאָל ניט פֿיינט געהאַט און ניט געזוכט אויף אייך קיין חסרונות, נאָר איך האָב ניט פֿאַרשוויגן וואָס איך האָב געזען. אָבער ווען איר זייט געוואָרן ברוגז פֿאַר מיין אַוועקגיין, בין איך אויך געוואָרן ברוגז, און היינט שטופֿ איך זיך מיט מיין ליבשאַפֿט צו אייך. איך זאָג צו אייך ווי דער אייבערשטער צו די פֿאַרזאַמלטע ייִדן אויף יום-טובֿ אין ירושלים: איך וויל מיט אייך זיין אין איינעם נאָך אַ שמיני עצרת, קשה עלי פרדתכם, מיר איז זיך שווער מיט אייך צו שיידן. דאָס האָט זיך געענדערט ביי מיר און, בדרך-כלל, ביי אַלע ייִדישע סופֿרים. ס'איז געוואָרן ציטערדיקער און טיפֿער אונדזער ליבשאַפֿט צו ייִדן. דאָס הייסט, פֿון דער וועלט זאָג איך זיך ניט אָפֿ, נאָר איך — לפֿי-האמת דאַרף איך זאָגן: — מיר ווילן אָפּגראָבן אין זיך די פֿאַרבאָרגענע געירשנטע כוחות פֿון כלל, כדי מיר זאָלן קענען לעבן ווייטער. און איך בעט אייך: זאָגט אונדז ניט אָפֿ פֿון ירושה. און וויפֿל מיר זאָלן ניט אויפֿהייבן אונדזער וויי-געשריי קעגן הימל און מאַנען חשבון, איז דאָ אין אונדזער וויי-געשריי אַ שטילע תפֿילה, אַז עס זאָל אויף די פֿאַרפֿרעמדטע ייִדן אַראָפּגיין די שכינה — דער קלסתר פנים פֿון די פֿאַרברענטע. זייער ייִדישער פרצוף-פנים הענגט נאָך אין די גאַז-וואַלקנס אין חלל פֿון דער וועלט. און אונדזער וויי-געשריי פֿון

אַנמעכטיקן כּעס קעגן הימל האָט נאָך אַ טיפּערן באַדייט: ווייל מיר גיבן ניט בשום אופן אונדזער הסכמה אויף דער בלוטיקסטער וועלט-עוולה קעגן אונדז, ווייל מיר נעמען ניט אָן דעם משפט — פֿאַרוואָרצלט זיך ניט אין אונדזער האַרץ קיין קנעכטשאַפֿט און קיין פֿאַרדאָרבנקייט און דער שרעקלעכער ייאוש, אַז די וועלט איז הפּקר.

ר' הערש, מיר זיינען אַלטע חברים פֿון דער ישיבֿה. איך געדענק ווי איין מאָל האָב איך פֿאַרלאָרן דאָס זעקל פֿון מיינע תּפֿילין, איר זייט דעמאָלט ניט געגאַנגען עסן קיין פֿרישטיק און איר האָט עס אַ האַלבן טאָג אַרומגעזוכט, אָבער איר האָט עס ניט געפֿונען. איך האָב זיך איינגעשאַפֿט אַן אַנדער זעקל צו מיינע תּפֿילין, נאָר איר זוכט נאָך ביז היינט דווקא יענעם זעקל פֿון מײַן של-יד און של-ראָש.

געדענקט זשע, ר' הערש, אין די פרשיות פֿון מײַן של-יד און של-ראָש שטייט אָנגעשריבן דער כלל-ישראל. און מיינט ניט, ר. הערש, אַז אונדז, ייִדישע שרייבער, איז לייכט, אונדז איז שווער, זייער שווער. דאָס אומגליק האָט אונדז אַלעמען גלייך געטראָפֿן, נאָר איר האָט אויף אַלץ אַ פֿאַרטיקע תּשובֿה, און מיר האָבן נאָך ניט פֿאַרענטפֿערט אַלע ספֿקות, און ווער ווייס צי מיר וועלן זיי ווען ניט איז פֿאַרענטפֿערן. אָבער דעם כלל-ישראל דינען מיר, כאַטש ער ווייזט אונדז אַפֿט מאָל זײַן רוקן. איר זאָלט וויסן זײַן אַז די איינציקע געבליבענע פֿרייד אין אונדזער לעבן איז אונדזער שאַפֿונג, אונדזער יצירה, און דורך אַלע יסורים פֿון יצירה ציען מיר זיך צום פֿאַלק.

ר. הערש, עס איז שוין גאַנץ שפּעט אין דער נאַכט, לאָמיר זיך געזעגענען. אונדזערע וועגן זיינען פֿאַרשיידענע, סײַ אין רוח און אַפֿילו פּראָסט-פּשוט. דער שטורם וואָס האָט אונדז אויסגעריסן, פֿאַרוואָרפֿן אונדז, דער שארית-הפּליטה, בכל קזוי הבל. ווער ווייס ווען מיר וועלן זיך ווידער באַגעגענען. הלוואי זאָלן מיר ביידע זוכה זײַן מיר זאָלן זיך נאָך אַ מאָל טרעפֿן און זען ווי מיר האַלטן. און הלוואי זאָל איך אַזוי דעמאָלט האַלטן בײַ ייִדישקייט ווי היינט. ר. הערש, לאָמיר זיך צעקושן — — —

באַרבעט און צוגעגרייט פֿון בעריש גאַלדשטיין , נח מילער, לעאָנאַרד פּראָגער
רפֿאל פֿינקל און אַברהם ברוך בערקאָוויץ

Copyright © 2001 Noyekh Miller and Leonard Prager
All Rights Reserved